

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Ίχνη ιστορίας, μνήμες και αφηγήσεις στο Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών
Πρόταση για μια πολιτιστική διαδρομή
Διπλωματική Εργασία

Κωνσταντίνος Αυγέρος

Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρομάχη Γκαζή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπουσα)

Χρυσάνθη Αυλάμη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Γιάννης Σκαρπέλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κωνσταντίνος Αυγέρος, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην μνήμη όσων χάθηκαν στα μπλόκα του 1944...

Συντομογραφίες

ΑΔΣ: Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου

ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

ΚΑΠΗ: Κέντρο Ανοιχτής Προστασίας Ηλικιωμένων

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΠΔΣ: Πράξη Δημοτικού Συμβουλίου

ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ: Πανελλήνια Ένωση Αγонιστών Εθνικής Αντίστασης και
Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

Ευχαριστίες

Πρώτα και κύρια θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους αφηγητές που συμμετείχαν στην έρευνα και παραχώρησαν τις μαρτυρίες τους. Δίχως αυτούς δεν θα είχε πραγματοποιηθεί αυτή η εργασία. Οι αφηγητές που συμμετείχαν ήταν οι: Στέλιος Βαμβακάρης, Χρήστος Καπαλόπουλος, Ιωάννα Κλειάσιου, Δήμητρα Κορμπά, Παναγιώτης Κουνάδης, Τάκης Λαζαρίδης, Νίκος Μπελογιάννης, Νίκος Νικολαΐδης, Γιάννης Παπαδόπουλος και μία αφηγήτρια που ζήτησε να κρατήσει την ανωνυμία της.

Ευχαριστώ πολύ την κ. Δέσποινα Πασπαλά και την κ. Ειρήνη Ρηνιώτη για την ανυπολόγιστα πολύτιμη βοήθειά τους όσον αφορά την εύρεση των αφηγητών για το Μπλόκο της Κοκκινιάς. Δίχως τη συμβολή τους, θα ήταν πολύ δύσκολο να έρθω σε επικοινωνία με τους αφηγητές από τη Νίκαια.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Μαρία Δανιήλ, Διευθύντρια της Διεύθυνσης Κτιριακής Υποδομής του Δήμου Αθηναίων, αλλά και τον κ. Αλέξανδρο Κορκοδίνο, εργαζόμενο στις διοικητικές υπηρεσίες του Γ' Κοιμητηρίου, για την παροχή των τοπογραφικών χαρτών του Κοιμητηρίου και την προσπάθεια που έκαναν για να βρουν πληροφορίες σχετικά με το κοινοτάφιο των μπλόκων που βρίσκεται στο νεκροταφείο. Επιπλέον ευχαριστίες οφείλονται στο παράρτημα Κοκκινιάς της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ και ιδιαίτερος στον επικεφαλής του, κ. Παναγιώτη Γεωργιόπουλο, για τις υποδείξεις του και τις πληροφορίες για το κοινοτάφιο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον φίλο μου Δάμωνα Σωτηρίου, για τις υποδείξεις του που αφορούσαν πηγές για το ρεμπέτικο και λαϊκό τραγούδι, αλλά και για το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω, τον κ. Δημήτρη Βαρθαλίτη για την επικοινωνία με τους αφηγητές για τον Μάρκο Βαμβακάρη και τον κ. Γιώργο Ζαμπέτα, εγγονό του μεγάλου συνθέτη με το ίδιο όνομα, για τη μεγάλη του διάθεση να βοηθήσει.

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Ανδρομάχη Γκαζή, για την εμπιστοσύνη και την στήριξή της σε εμένα για όλο το διάστημα της εκπόνησης της εργασίας.

Τέλος, ευχαριστώ όλους τους συμφοιτητές, τους φίλους και την οικογένειά μου για την υποστήριξή τους κατά τους τελευταίους δύσκολους μήνες.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	4
Ευχαριστίες.....	5
Πίνακες.....	8
Εικόνες.....	9
Περίληψη	11
Εισαγωγή	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Θεωρητικές προσεγγίσεις της μνήμης και της προφορικής ιστορίας.....	27
1.1. Η ατομική και η συλλογική μνήμη.....	27
1.2. Η δύσκολη μνήμη.....	31
1.3. Η προφορική ιστορία.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Μεθοδολογία	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ανάλυση των προφορικών μαρτυριών.....	48
3.1 Το Μπλόκο της Κοκκινιάς.....	48
3.2 Η Σφαγή ή το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω	57
3.3 Νίκος Μπελογιάννης.....	62
3.4 Μάρκος Βαμβακάρης	68
3.5 Γιώργος Ζαμπέτας.....	72
3.6 Αποτελέσματα.....	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Πρόταση για μια πολιτιστική διαδρομή.....	77
4.1. Ο σχεδιασμός της διαδρομής	77

4.2. Ένταξη των ηχητικών αποσπασμάτων των συνεντεύξεων στη διαδρομή .	81
Συμπεράσματα	92
Πηγές – Βιβλιογραφία	96
Παράρτημα Α.....	101
Παράρτημα Β.....	104

Πίνακες

Πίνακας 1. Οι θεματικές ομάδες και τα ονόματα των αφηγητών	45
Πίνακας 2. Στάσεις- μνημεία της πολιτιστικής διαδρομής	80

Εικόνες

Εικόνα 1. Μνημείο στο στρατιωτικό τμήμα 19	16
Εικόνα 2. Το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, το οποίο έγινε στη μνήμη του Μπλόκου της Κοκκινιάς από τον γλύπτη Χρήστο Μέλλιο που φιλοτεχνήθηκε και τοποθετήθηκε κατά τα έτη 1985-1988	17
Εικόνα 3. Το μνημείο των εκτελεσθέντων πολιτών του δήμου Αιγάλεω του γλύπτη Χάρη Λαλέ που τοποθετήθηκε το 2010	17
Εικόνα 4. Ο ομαδικός τάφος των εκτελεσμένων στα μπλόκα της Κοκκινιάς και της Καλλιθέας και του Σκοπευτηρίου της Καισαριανής που έγινε μετά την Απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς	18
Εικόνα 5. Η λιτή πλάκα που βρίσκεται στη βάση του μεγάλου σταυρού στο κοινοτάφιο των μπλόκων	18
Εικόνα 6. Ο τάφος του Νίκου Μπελογιάννη	19
Εικόνα 7. Ο τάφος της Έλλης Παππά, συντρόφου του Νίκου Μπελογιάννη	19
Εικόνα 8. Ο τάφος-μαυσωλείο του Μάρκου Βαμβακάρη	20
Εικόνα 9. Ο τάφος του Μάρκου Βαμβακάρη, όπου διακρίνονται δηλώσεις γνωστών μουσικών αφιερωμένες στον ίδιο	20
Εικόνα 10. Ο τάφος του Γιώργου Ζαμπέτα	21
Εικόνα 11. Το εβραϊκό μνημείο για τις απώλειες της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας κατά τα έτη 1943-1944 από τους Γερμανούς. Βρίσκεται στο κέντρο του ισραηλιτικού νεκροταφείου του Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών	23
Εικόνα 12. Μνημείο για τους πεσόντες Έλληνες Εβραίους αξιωματικούς και οπλίτες κατά τον πόλεμο του 1940-1941	24
Εικόνα 13. Οι αριθμοί αυτοί βρίσκονται χαραγμένοι στην πλάκα του ομαδικού τάφου στα αριστερά του μεγάλου σταυρού. Οι αριθμοί αυτοί υποδηλώνουν το Μπλόκο της Κοκκινιάς που έγινε στις 17 Αυγούστου του 1944	42
Εικόνα 14. Οι αριθμοί αυτοί βρίσκονται χαραγμένοι στην πλάκα του ομαδικού τάφου στα δεξιά του μεγάλου σταυρού. Οι αριθμοί αυτοί υποδηλώνουν την εκτέλεση των 200 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής που έγινε στις 1 Μαΐου του 1944	42
Εικόνα 15. Ο περιβάλλοντας χώρος της Μάντρας του Μπλόκου της Κοκκινιάς	44
Εικόνα 16. Η πλάκα στον εξωτερικό τοίχο της Μάντρας του Μπλόκου της Κοκκινιάς όπου υποδεικνύεται το σημείο των εκτελέσεων	45
Εικόνα 17. Μνημείο στο Περιβολάκι (πλατεία Δαβάκη) για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες	51
Εικόνα 18. Τιμητική πλάκα στο Περιβολάκι (πλατεία Δαβάκη) για τη Μάχη της Κοκκινιάς	51

Εικόνα 19. Ηρώο για το Μπλόκο της Κοκκινιάς στην πλατεία της Οσίας Ξένης, όπου συγκεντρώθηκαν όλοι οι άνδρες της Κοκκινιάς από τους Γερμανούς την ημέρα του Μπλόκου της Κοκκινιάς, στις 17 Αυγούστου του 1944. Το έργο είναι του Γιώργου Ζογγολόπουλου	52
Εικόνα 20. Μνημείο για το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω επί της Κηφισού, κοντά στην Ιερά Οδό και την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, όπου ξεκίνησε το Ολοκαύτωμα στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944	62
Εικόνα 21. Ο πρώτος χάρτης του Γ' Νεκροταφείου με όλες τις στάσεις-μνημεία	78
Εικόνα 22. Ο δεύτερος χάρτης που απεικονίζει τη διαδρομή στο τμήμα 1 και στο τμήμα 4 του Γ' Νεκροταφείου	79
Εικόνα 23. Ο τρίτος χάρτης του τμήματος 18 του Γ' Νεκροταφείου. Σε αυτό βρίσκεται το κοινοτάφιο των μπλόκων και αποτελεί τον κόμβο 4 της διαδρομής	80

Περίληψη

Το Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών αποτελεί έναν σημαίνοντα ιστορικό και πολιτισμικό χώρο της Αθήνας. Αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση νεκροταφείο των Βαλκανίων με δεκάδες χιλιάδες ταφικά μνημεία, ορισμένα εκ των οποίων ανήκουν σε σημαντικές προσωπικότητες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, όπως ο Νίκος Μπελογιάννης, ο Μάρκος Βαμβακάρης και ο Γιώργος Ζαμπέτας. Η απόφαση για τη δημιουργία του νεκροταφείου για τον ενταφιασμό πολιτών που κατοικούσαν στις δυτικές συνοικίες της πόλης εντοπίζεται το 1935 επί δημαρχίας Κ. Κοτζιά. Σήμερα βρίσκεται στην επικράτεια του δήμου Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντη. Στο χώρο του κοιμητηρίου υπάρχει και το δεύτερο εβραϊκό νεκροταφείο της Αθήνας, το μοναδικό που χρησιμοποιείται σήμερα. Τέλος, στο εσωτερικό του νεκροταφείου υπάρχουν και τα σημαντικά μνημεία των εκτελεσμένων στο Μπλόκο της Κοκκινιάς, της Σφαγής του Αιγάλεω και ο ομαδικός τάφος των εκτελεσθέντων στα μπλόκα και στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής τον Πρωτομαγιά του '44. Πρόκειται για σημαντικά γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, τα οποία έλαβαν χώρα λίγο πριν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Αθήνα, τον Οκτώβριο του 1944.

Για την ιστορία του νεκροταφείου, εκτός από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ερευνήθηκε και το Ιστορικό και Δημοτικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων. Τα μνημεία που απασχολούν την παρούσα έρευνα είναι το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, το μνημείο Εκτελεσθέντων Πολιτών του δήμου Αιγάλεω, το κοινοτάφιο των εκτελεσμένων στα μπλόκα, ο τάφος του Νίκου Μπελογιάννη, ο τάφος του Μάρκου Βαμβακάρη και ο τάφος του Γιώργου Ζαμπέτα. Το Γ΄ Νεκροταφείο είναι ένας χώρος μνήμης, ατομικής και συλλογικής, που μπορεί να αναπαραγάγει τις μνήμες των τοπικών κοινοτήτων που ζουν γύρω του, αλλά και μνήμες σε εθνικό επίπεδο. Έτσι, γίνεται καταρχήν μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας που σχετίζεται με την ατομική και συλλογική μνήμη, τη δύσκολη μνήμη και την προφορική ιστορία.

Στη συνέχεια, η έρευνα επιχειρεί να αναδείξει αυτές τις μνήμες, αξιοποιώντας προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που είτε γνώρισαν οι ίδιοι κάποια από τα σημαίνοντα πρόσωπα που αναφέραμε προηγουμένως, είτε έχουν ακούσει διηγήσεις και μεταφέρουν τις ιστορίες δευτερογενώς. Οι προφορικές μαρτυρίες αναλύονται ανά θεματική ομάδα χρησιμοποιώντας, όπου αυτό είναι δυνατό, γραπτές πηγές σχετικές με

τη καθεμία θεματική ομάδα. Οι θεματικές ομάδες των αφηγητών είναι πέντε: η ομάδα του Μπλόκου της Κοκκινιάς, η ομάδα της Σφαγής του Αιγάλεω, η ομάδα του Μπελογιάννη, η ομάδα του Βαμβακάρη και η ομάδα του Ζαμπέτα. Όσον αφορά τα μπλόκα, η έρευνα έδειξε ότι η συλλογική μνήμη είναι ζωντανή σήμερα στις τοπικές κοινότητες της Νίκαιας και του Αιγάλεω, ενώ εξίσου ζωντανή είναι η μνήμη των υπό μελέτη σημειώντων προσώπων στις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες. Παρόλ' αυτά, ανακύπτουν διαφορές στη συλλογική μνήμη, οι οποίες πηγάζουν από τις διαφορετικές συλλογικές ταυτότητες των αφηγητών όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα.

Ο δεύτερος σκοπός της εργασίας είναι η δημιουργία μιας ακουστικής πολιτιστικής διαδρομής στο Γ' Νεκροταφείο με αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών και η απεικόνισή της σε τοπογραφικούς χάρτες της Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων. Τέλος, κρίνεται αναγκαία η συνέχιση της έρευνας του Γ' Νεκροταφείου με τη διερεύνηση των μνημείων του εβραϊκού τμήματος και των άλλων ταφικών μνημείων που ανήκουν σε σημαντικές προσωπικότητες.

Λέξεις-κλειδιά: Γ' Νεκροταφείο Αθηνών, δύσκολη μνήμη, προφορική ιστορία, πολιτιστική διαδρομή, Γερμανική Κατοχή, Μπελογιάννης, ρεμπέτικο

Traces of history, memories and narrations at the Third Cemetery of Athens

A proposal for a cultural route

Avgeros Konstantinos

Abstract

The Third Cemetery of Athens constitutes an eminent historical and cultural space of Athens. It constitutes the biggest in area cemetery of Balkans with tens of thousands of funerary monuments, some of which they belong to important personalities of the modern Greek history, such as Nikos Beloyannis, Markos Vamvakaris and Giorgos Zampetas. The decision for the cemetery's creation is detected in 1935 in the mayoralty of K. Kotzias for the interment of the citizens that were residing in the city's western quarter. Nowadays, it is located in the dominion of the municipality of Nikaia-Ag. I. Rentis. Furthermore, there is the second Jewish Cemetery of Athens in the area of the cemetery which is the only one that it is still operating. To conclude, inside the cemetery there are also the important monuments of the executed in the Encirclement of Kokkinia, the Massacre of Aigaleo and the group grave of the executed in the encirclements and in the Shooting Range of Kaisariani during the Mayday of '44. These constitute important events of modern Greek history that took place just before the withdrawal of the German troops from Athens on October of 1944.

For the history of the cemetery, except the existing bibliography, the Historical and Municipal Archive of the Municipality of Athens was investigated. The monuments which are of concern for the present research are: the monument of National Resistance, the monument of the Executed Citizens of the municipality of Aigaleo, the group grave of the executed during the encirclements, the grave of Nikos Beloyannis, the grave of Markos Vamvakaris and the grave of Giorgos Zampetas. The Third Cemetery is a space of memory, both personal and collective, which has the ability to reproduce the memories of the local communities who live nearby, but also the memories at national level. A bibliographical overview is done which relates with the personal and the collective memory, the difficult memory and the oral history.

Moreover, the research attempts to highlight these memories, exploiting oral testimonies of people who either have met themselves some of these important characters that we mentioned before or have heard narratives and they carrying those

stories secondhandedly. The oral testimonies are analyzed per theme group using, when this is possible, written sources according to each theme group. The narrators' theme groups are five and consist of the group of the Encirclement of Kokkinia, the group of the Massacre of Aigaleo, the group of Beloyannis, the group of Vamvakaris and the group of Zampetas. Concerning the encirclements, the research revealed that the collective memory is still alive today in the local communities of Nikaia and Aigaleo, while the memory of the eminent personalities is evenly alive in the respectively social groups. However, some differences occur in the collective memory, which emanate from the different collective identities of the narrators that they have formed today.

The second objective of this academic work is the creation of an acoustic cultural route inside the Third Cemetery using the oral testimonies and its display on the topographical maps of the Department of Municipal Property of the Municipality of Athens. Finally, we consider necessary the expansion of the research of the Third Cemetery with the exploration of the monuments which are located inside the Jewish part and also the other funerary monuments that belong to important personalities.

Key-words: Third Cemetery of Athens, difficult memory, oral history, cultural route, Occupation, German Occupation, Beloyannis, rebetiko

Εισαγωγή

Το Γ΄ Κοιμητήριο του δήμου Αθηναίων βρίσκεται στα όρια του δήμου Νίκαιας-Αγ. Ιωάννη Ρέντη και αποτελεί το μεγαλύτερο νεκροταφείο της Ελλάδας με συνολική έκταση 270.775,50 τ.μ. (Δανιήλ, 2007, σ. 48). Η απόφαση για τη δημιουργία του Κοιμητηρίου εντοπίζεται στα χρόνια του Μεσοπολέμου και συγκεκριμένα κατά την περίοδο της δημαρχίας του Κώστα Κοτζιά (1934-1936) (Δανιήλ, 2007). Είχαν προηγηθεί εκθέσεις του Κεντρικού Εδαφολογικού εργαστηρίου του Υπουργείου και των Τριανταφύλλου και Ισχυρή στο δεύτερο μισό του 1935 (Δανιήλ, 2007, σ. 49). Αιτίες για τη δημιουργία του αποτέλεσαν η ανεπάρκεια των δύο προηγούμενων νεκροταφείων της Αθήνας, αλλά και η ανάγκη για κάλυψη των δυτικών συνοικιών της πόλης, καθώς το παλιό Β΄ Κοιμητήριο είχε μεταφερθεί σχεδόν 15 χρόνια πριν στη βόρεια πλευρά της πόλης (Δανιήλ, 2007, σ. 48). Τελικά για τη λειτουργία του νεκροταφείου αγοράστηκε το 1937 το κτήμα του Μερκάτη, επί δημαρχίας Αμβρόσιου Πλυτά¹. Η Δανιήλ (2007, σ. 49) αναφέρει ότι το 1942 το νεκροταφείο επεκτάθηκε και περιλάμβανε «νεκροταφείο των Ιταλικών Αρχών κατοχής, νέο Ισραηλιτικό νεκροταφείο, Στρατιωτικό και Καθολικό Τμήμα». Συγκεκριμένα, η απόφαση για την ίδρυση του ισραηλιτικού νεκροταφείου λαμβάνεται τον Φεβρουάριο του 1943². Πέρα από τις χωροταξικές ανάγκες επέκτασης του νεκροταφείου, φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής, οι περισσότερες θέσεις στο Γ΄ Κοιμητήριο προορίζονταν για άπορους και φτωχούς κατοίκους της Αθήνας και των γύρω περιοχών (Δανιήλ 2007, σ. 49). Σήμερα, στο νεκροταφείο υπάρχουν ως ξεχωριστά τμήματα μόνο το ισραηλιτικό νεκροταφείο και το στρατιωτικό τμήμα. Αρχικά, το στρατιωτικό τμήμα ιδρύθηκε στο Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών

«το 1941 όταν το (γερμανικό) Φρουραρχείο Αθηνών έκανε κατάσχεση τμήματος του Νεκροταφείου των Διαμαρτυρόμενων για τη δημιουργία στρατιωτικού τμήματος. [...] Σήμερα το στρατιωτικό τμήμα υπάρχει μόνο στην ονομασία, αφού ο Δήμος Αθηναίων παραχώρησε άλλη έκταση στο νεκροταφείο της Κοκκινιάς και ο χώρος έχει εκχωρηθεί για ταφές τριετίας. Η πρόσβασή του γίνεται μέσα από το κοιμητήριο.» (Δανιήλ, 2006, σ. 100-101).

Το στρατιωτικό τμήμα του Γ΄ Κοιμητηρίου Αθηνών διαθέτει και ένα μνημείο για την τέλεση τελετών στις στρατιωτικές κηδείες (εικ. 1).

¹ ΠΔΣ 2329/22-01-1937. Ιστορικό και Δημοτικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων.

² ΠΔΣ 533/05-02-1943. Ιστορικό και Δημοτικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων.

Εικόνα 1. Μνημείο στο στρατιωτικό τμήμα 19 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Η ιστορία του Γ΄ Κοιμητηρίου συνδέεται στενά και αδιάλειπτα με την ιστορία σημαντικών γεγονότων και σημαινόντων προσώπων του περασμένου αιώνα που σημάδεψαν τοπικές κοινωνίες όπως τη Νίκαια και το Αιγάλεω, αλλά και την ελληνική κοινωνία συνολικότερα. Στον εσωτερικό χώρο του νεκροταφείου βρίσκονται τα μνημεία του Μπλόκου της Κοκκινιάς (εικ. 2)³, της Σφαγής ή του Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω (εικ. 3)⁴, το κοινοτάφιο των διάφορων μπλόκων και εκτελέσεων (εικ. 4 και 5)⁵, ο οικογενειακός τάφος του Νίκου Μπελογιάννη και της Έλλης Παππά (εικ. 6 και 7), ο τάφος του Μάρκου Βαμβακάρη (εικ. 8 και 9)⁶ και ο τάφος του Γιώργου Ζαμπέτα (εικ. 10).

---

³ Πληροφορίες στο λεύκωμα του δήμου Νίκαιας των Βαμβακά, Ζέρβα, Κατηφέ, Λαυρεντιάδου και Τσιαμάντα (2004). *Το μπλόκο της Κοκκινιάς: Χρονικό μνήμης*.

⁴ Τοπική εφημερίδα *Αιγάλεω: Η πόλη μας*, 27 Οκτωβρίου 2010. Πηγή: Ιδιωτικό αρχείο Δήμητρας Κορμπά.

⁵ Πληροφορίες στο Βαμβακάς, κ.ά. (2004). *Το μπλόκο της Κοκκινιάς: Χρονικό μνήμης*.

⁶ Πληροφορίες στο Βαρθαλίτης, Δ. (2019). *Μάρκος Βαμβακάρης: Από τον μύθο στην ιστορία 1600-2017*. Τόμος 2.

Εικόνα 2. Το μνημείο της Εθνικής Αντίστασης, το οποίο έγινε στη μνήμη του Μπλόκου της Κοκκινιάς από τον γλύπτη Χρήστο Μέλλιο, φιλοτεχνήθηκε και τοποθετήθηκε κατά τα έτη 1985-1988 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 3. Το μνημείο των εκτελεσθέντων πολιτών του δήμου Αιγιάλεω του γλύπτη Χάρη Λαλέ τοποθετήθηκε το 2010 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 4. Ο ομαδικός τάφος των εκτελεσθέντων στα μπλόκα της Κοκκινιάς και της Καλλιθέας και του Σκοπευτηρίου της Καισαριανής έγινε μετά την Απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 5. Η λιτή πλάκα που βρίσκεται στη βάση του μεγάλου σταυρού στο κοινοτάφιο των μπλόκων (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 6. Ο τάφος του Νίκου Μπελογιάννη (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 7. Ο τάφος της Έλλης Παππά, συντρόφου του Νίκου Μπελογιάννη (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 8. Ο τάφος-μαστωλείο του Μάρκου Βαμβακάρη (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 9. Ο τάφος του Μάρκου Βαμβακάρη, όπου διακρίνονται δηλώσεις γνωστών μουσικών αφιερωμένες στον ίδιο (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 10. Ο τάφος του Γιώργου Ζαμπέτα (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Τα παραπάνω μνημεία του Γ΄ Κοιμητηρίου αποτελούν σημαντικά στοιχεία της υλικής κληρονομιάς και του υλικού πολιτισμού τόσο των όμορων κοινοτήτων όσο και σε εθνικό επίπεδο. Η παρούσα εργασία προσπαθεί να αναδείξει τη σημασία αυτών των μνημείων ως πολιτισμικής κληρονομιάς για τους ανθρώπους και τις ιστορικές τους μνήμες που σε μεγάλο βαθμό αποσιωπώνται από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Αυτό μπορεί να γίνει εμφανές από την άσχημη φυσική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει κάποια από τα μνημεία, λόγω της μη συντήρησής τους, όπως το γλυπτό της Εθνικής Αντίστασης που φιλοτεχνήθηκε για το Μπλόκο της Κοκκινιάς ή το κοινοτάφιο των θυμάτων των μπλόκων. Το πρώτο μνημείο έχει υποστεί φθορές και έχει σπάσει η μαρμάρινη βάση του σε κάποια σημεία, ενώ στο κοινοτάφιο έχουν σβηστεί τα γράμματα της μαρμάρινης πλάκας στη βάση του σταυρού-μνημείου και κάποιες φωτογραφίες εκτελεσθέντων έχουν ξεκολλήσει από τη θέση τους. Ωστόσο, όπως σημειώνει η Νάκου (2009, σ. 61), «Τα αντικείμενα καθιστούν το παρελθόν απτό. Λειτουργούν ως θεμέλιο της μνήμης, ως φυσική μαρτυρία του παρελθόντος. Πείθουν ή επιβεβαιώνουν ότι το παρελθόν υπήρξε». Είναι σημαντικό, λοιπόν, αυτά τα μνημεία να εμπεδωθούν ως πολιτιστική κληρονομιά που προστατεύεται από το άρθρο 1 της

Σύμβασης της UNESCO του 1972 (Ζερβάκη, 2010, σ. 27-28). Επιπρόσθετα, πρέπει να αναδειχθεί η σημασία της νομικής προστασίας των μνημείων, αλλά και του περιβάλλοντος χώρου τους, κάτι το οποίο στην Ελλάδα είναι ελλιπές (Κιουσοπούλου, 2011, σ. 15-20). Στη συγκεκριμένη περίπτωση το παραπάνω ζήτημα γίνεται πιο επιτακτικό εξαιτίας των μεγάλων αναγκών που καλείται να εξυπηρετήσει το Γ' Κοιμητήριο.

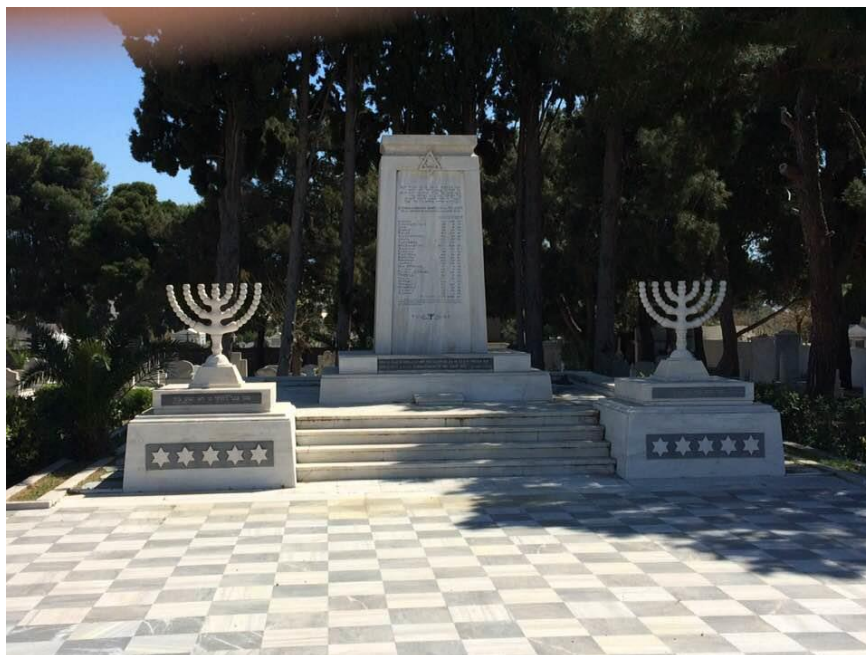
Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια η πολιτισμική κληρονομιά δεν εκλαμβάνεται μονοδιάστατα ως απτή, αλλά αντιμετωπίζεται και ως μη απτή. Με λίγα λόγια, τα μνημεία δεν εξετάζονται μόνο ως έργα τέχνης, αλλά λαμβάνεται υπόψη και η πολιτισμική αξία τους και η ικανότητά τους να ενεργοποιούν τη συλλογική μνήμη των ομάδων (Vecco, 2010, σ. 323-324). Για αυτό το λόγο, είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτός ο χώρος του Γ' Κοιμητηρίου ως χώρος που διαθέτει σημαντικό πολιτισμικό κεφάλαιο για αρκετές κοινωνικές ομάδες και να αντιμετωπιστεί κατ' αυτό τον τρόπο από το Υπουργείο Πολιτισμού και τις υπηρεσίες που ασχολούνται με ζητήματα πολιτισμικής κληρονομιάς των δήμων Αθηναίων, Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντη και Αιγάλεω. Θα πρέπει να υπάρξουν συνέργειες και οι κατάλληλες δράσεις για να αξιοποιηθεί αυτό το κεφάλαιο. Παράλληλα θα πρέπει να δοθεί έμφαση στις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες συνήθως δεν έχουν τη δυνατότητα για να ακουστεί η φωνή τους, ώστε να συμμετάσχουν ενεργά στη διαμόρφωση αυτών των δράσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση επιχειρεί να συμβάλει η παρούσα εργασία με την πρόταση για μια πολιτιστική διαδρομή στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών που θα περιλαμβάνει τα εξής ταφικά μνημεία:

- Μνημείο Εθνικής Αντίστασης για το Μπλόκο της Κοκκινιάς
- Μνημείο Εκτελεσθέντων Πολιτών δήμου Αιγάλεω
- Κοινοτάφιο εκτελεσθέντων στα διάφορα μπλόκα
- Τάφος Νίκου Μπελογιάννη
- Τάφος Μάρκου Βαμβακάρη
- Τάφος Γιώργου Ζαμπέτα

Πέρα από αυτά τα μνημεία, το ισραηλιτικό νεκροταφείο που βρίσκεται σε λειτουργία και συγκοινωνεί με το Γ' νεκροταφείο διαθέτει κάποια σημαντικά μνημεία με πιο σπουδαίο αυτό για το Εβραϊκό Ολοκαύτωμα και τις απώλειες των Εβραίων στην Ελλάδα των ετών 1943-1944, στο οποίο αναφέρεται ο αριθμός των Εβραίων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας πριν και μετά τα έτη 1943-1944 (εικ. 11). Το μνημείο

αυτό είναι μαρμάρινο και αποτελείται από δύο μεγάλες επτάφωτους λυχνίες στα άκρα και λίγα σκαλοπάτια που οδηγούν σε μια μεγάλη μαρμάρινη στήλη, η οποία στη βάση της έχει απόσπασμα της Βίβλου, στην κορυφή διαθέτει ένα ανάγλυφο Άστρο του Δαβίδ και στη μεγαλύτερη επιφάνειά της έχει τον κατάλογο με τους αριθμούς των εβραϊκών κοινοτήτων των ελληνικών πόλεων.

Εικόνα 11. Το εβραϊκό μνημείο για τις απώλειες της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας κατά τα έτη 1943-1944 από τους Γερμανούς. Βρίσκεται στο κέντρο του ισραηλιτικού νεκροταφείου του Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Ένα άλλο μνημείο, το οποίο βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του Γ' νεκροταφείου κοντά στην είσοδο του εβραϊκού νεκροταφείου από το Αιγάλεω, αφορά τους Έλληνες Εβραίους πεσόντες στον πόλεμο του 1940-1941 (εικ. 12). Πρόκειται για πιο λιτό μνημείο που αποτελείται από δύο κάθετες μαρμάρινες πλάκες εκ των οποίων η μία έχει ανάγλυφο ενός τυφεκίου, ενός στρατιωτικού κράνους, μίας σημαίας και δύο μικρών κλάδων δάφνης.

Εικόνα 12. Μνημείο για τους πεσόντες Έλληνες Εβραίους αξιωματικούς και οπλίτες κατά τον πόλεμο του 1940-1941 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Η πρόταση για τη διαδρομή δεν συμπεριέλαβε το εβραϊκό νεκροταφείο, λόγω των περιορισμένων χρονικά περιθωρίων και της έκτασης μιας διπλωματικής εργασίας. Ωστόσο, θα πρέπει να συμπεριληφθεί στο μέλλον, διότι είναι κομβική η ανάδειξη της μνήμης των Εβραίων που βίωσαν την τραυματική εμπειρία των διωγμών και του Ολοκαυτώματος, ενώ, επιπλέον, συνδέεται με φυσικό τρόπο με τα υπόλοιπα μνημεία που περιλαμβάνονται στη διαδρομή. Επιπλέον, όταν ξεκινήσαμε να παίρνουμε τις συνεντεύξεις για τα έξι μνημεία, μάθαμε πως στο Γ΄ Κοιμητήριο βρίσκονται οι τάφοι του Μανώλη Αγγελόπουλου και του Σπύρου Ζαγοραίου, σημαίνοντων τραγουδιστών του λαϊκού τραγουδιού. Στον μέλλον θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και αυτοί οι τάφοι στην πολιτιστική διαδρομή, δημιουργώντας μια ξεχωριστή θεματική υποενότητα για το λαϊκό τραγούδι από τη δεκαετία του 1930 μέχρι και τον 21^ο αιώνα.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο γίνεται βιβλιογραφική επισκόπηση της συζήτησης για τη μνήμη και την προφορική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται η σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης και ο τρόπος με τον οποίο η συλλογική μνήμη διαμορφώνεται και αναπαρίσταται στο εκάστοτε χωρικό, χρονικό και κοινωνικό πλαίσιο. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη

δύσκολη, τραυματική, μνήμη και μελετώνται περιπτώσεις όπως η διαχείριση της μνήμης του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος, της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, καθώς και οι πολιτικές μνήμης που ασκούνται στη σύγχρονη Γερμανία σε σχέση με το ναζιστικό παρελθόν και αντίστοιχα της σημερινής Ρωσίας σε σχέση με την ΕΣΣΔ. Η προσέγγιση της δύσκολης μνήμης κρίνεται αναγκαία, διότι μας απασχολούν ακριβώς τέτοια μνημεία και μνήμες, όπως είναι τα μπλόκα του δήμου Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντη και του δήμου Αιγάλεω, αλλά και η μνήμη της εκτέλεσης του Νίκου Μπελογιάννη. Τέλος, στο πρώτο κεφάλαιο μας απασχολεί και η προφορική ιστορία, γιατί η σχέση της συλλογικής μνήμης με την καταγραφή των προφορικών μαρτυριών των προσώπων, που είτε έχουν τα ίδια ατομικές μνήμες είτε είναι απόγονοι εκείνων που έζησαν τα γεγονότα, είναι στενή και άρρηκτη.

Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει τη μεθοδολογία που υιοθετήθηκε για την εκπόνηση της έρευνας. Περιγράφονται τα βήματα που έγιναν από τη διαμόρφωση των βασικών θεματικών αξόνων της έρευνας μέχρι τη δημιουργία των ερωτήσεων για κάθε θεματική ομάδα, ο τρόπος επιλογής του δείγματος για τις συνεντεύξεις, οι απομαγνητοφωνήσεις τους και ο τρόπος συγγραφής και ανάλυσης των προφορικών ιστοριών των αφηγητών. Στη συνέχεια περιγράφεται η διαδικασία της σχεδίασης της πρότασης για την πολιτιστική διαδρομή στο Γ΄ Κοιμητήριο Αθηνών.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση των προφορικών μαρτυριών και μια απόπειρα ανάλυσης της μνήμης των συμμετεχόντων στις συνεντεύξεις. Σε κάποια σημεία αντιπαραβάλλονται οι συγκρουόμενες απόψεις των αφηγητών που στην πραγματικότητα αντανακλούν διαφορές των συλλογικών μνημών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκουν.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται η σχεδίαση της πολιτιστικής διαδρομής στο εσωτερικό του νεκροταφείου με τη χρήση ακουστικών από τα οποία θα υπάρχει η δυνατότητα να ακουστούν τα ηχητικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων. Αυτά τα ηχητικά αποσπάσματα θα είναι διαθέσιμα σε ηλεκτρονική πλατφόρμα μέσω διαδικτύου και ο συμμετέχων στη διαδρομή θα μπορεί να τα «κατεβάσει» έτσι, ώστε να ακολουθήσει το μονοπάτι της διαδρομής. Ταυτόχρονα, θα είναι διαθέσιμοι στην ίδια πλατφόρμα και οι τοπογραφικοί χάρτες του νεκροταφείου με σημειωμένα τα έξι σημεία-μνημεία, ώστε να μπορεί η διαδρομή να υλοποιηθεί χωρίς τη βοήθεια ξεναγού. Αυτό θα μπορούσε να υλοποιηθεί και σε άμεση συνεργασία με τις

υπηρεσίες του δήμου Αθηναίων, ο οποίος έχει πάρει απόφαση από το 2017 να δημιουργήσει ιστότοπο με όλους τους χάρτες των τριών νεκροταφείων της Αθήνας⁷. Έτσι, θα εξασφαλίζεται η δυνατότητα στον επισκέπτη να μετακινείται χωρίς μεγάλους περιορισμούς στο χώρο του νεκροταφείου.

Τέλος, στα συμπεράσματα συζητιούνται οι προκλήσεις του εγχειρήματος, τα νέα πεδία που ανοίγονται για νέα έρευνα, καθώς και τα προβλήματα που συναντήσαμε την εκπόνηση της εργασίας.

---

⁷ Κανονισμός Λειτουργίας των Κοιμητηρίων του Δήμου Αθηναίων. (20-07-2017). ΑΔΣ: 1020/20-07-2017. Ιστορικό και Δημοτικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων. Η συνεδρίαση διαθέσιμη στο <https://www.youtube.com/watch?v=oaDvEjkmwXs>. Προσπελάσιμο στις 20/4/2019.

Κεφάλαιο 1. Θεωρητικές προσεγγίσεις της μνήμης και της προφορικής ιστορίας

1.1. Η ατομική και η συλλογική μνήμη

Η μελέτη και η ενασχόληση με τη μνήμη έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον κοινωνικών επιστημόνων διαφορετικών επιστημονικών αντικειμένων όπως κοινωνιολόγων, κοινωνικών ανθρωπολόγων, ιστορικών, ψυχολόγων και μουσειολόγων. Η δουλειά του Halbwachs (1925/2013β) για την ανάλυση των κοινωνικών πλαισίων που συμβάλλουν στην ανακατασκευή της μνήμης (Halbwachs, 1925/2013β, σ. 33) έθεσε τις βάσεις για τις σύγχρονες θεωρήσεις για τη μνήμη. Μέχρι τότε, η κυρίαρχη αντίληψη που επικρατούσε για τη μνήμη προερχόταν από τις φροϋδικές ψυχαναλυτικές θεωρήσεις, και αντιμετώπιζε τις εικόνες των ονείρων ως αναμνήσεις-απεικονίσεις του παρελθόντος (Halbwachs, 1925/2013β, σ. 50). Σύμφωνα με τον Halbwachs (1925/2013β, σ. 49), οι εικόνες που προέρχονται από το παρελθόν μας και είναι κομμάτι της ατομικής μας μνήμης, συμπληρώνονται σε μεγάλο βαθμό από τις μνήμες των άλλων ανθρώπων που ανήκουν στην ίδια κοινωνική ομάδα με εμάς, δηλαδή η συλλογική/κοινωνική μνήμη ασκεί μεγάλη επιρροή στην ατομική μνήμη.

Ο Halbwachs (1950/2013α), όπως αναφέρεται και από την Μαντόγλου (2005/2012, σ. 41), κάνει διάκριση της μνήμης ανάμεσα σε ατομική και συλλογική. Η σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης είναι αμφίδρομη, δηλαδή δεν μπορεί να υπάρξει η μία χωρίς την άλλη (Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 41). Οι ενθυμήσεις που έχουμε από το παρελθόν, δηλαδή μπορούμε να πούμε σχηματικά οι ατομικές μνήμες που έχουν σχηματιστεί στο παρελθόν, επηρεάζουν την αντίληψή μας για το παρόν, αλλά και αντίστροφα, οι ενθυμήσεις του παρελθόντος αλλάζουν μορφή σύμφωνα με τις αντιλήψεις και το κοινωνικό περιβάλλον του παρόντος (Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 42). Ταυτόχρονα, ένα άτομο διαθέτει τις δικές του, προσωπικές αναμνήσεις, αλλά και τις συλλογικές αναμνήσεις που διατηρούνται στο εσωτερικό μιας κοινωνικής ομάδας στην οποία συμμετέχει. Αυτή η διαλεκτική σχέση ατομικής και συλλογικής/κοινωνικής μνήμης αναδεικνύεται από τον Halbwachs (1950/2013α. Βλ. επίσης Crane, 2006/2012, σ. 165-166· Γκαζή, 2010, σ. 345-347). Ο ίδιος αναφέρει πως:

«[...] κάθε ατομική μνήμη είναι μια οπτική για τη συλλογική μνήμη, ότι αυτή η οπτική αλλάζει ανάλογα με τη θέση που κατέχω και ότι η θέση, με τη σειρά της, αλλάζει ανάλογα με τις σχέσεις που διατηρώ με άλλες ομάδες» [...] «όταν αποπειράται κανείς να εξηγήσει αυτή την ποικιλότητα καταλήγει πάντοτε σε έναν

συνδυασμό επιρροών οι οποίες είναι όλες κοινωνικές ως προς τη φύση τους»
(Halbwachs, 1950/2013α, σ. 73).

Στο προηγούμενο απόσπασμα, ο Halbwachs (1950/2013α) προσπαθεί να εξηγήσει την πολυπλοκότητα που παρατηρείται στις μνήμες των ατόμων που συμμετέχουν σε μια ομάδα, οι οποίες διαμορφώνονται σύμφωνα με τα κοινωνικά περιβάλλοντα του κάθε ατόμου που αλλάζουν διαρκώς. Επίσης, καθοριστικό ρόλο για τις προσωπικές/ατομικές μνήμες και το πλέγμα συλλογικών μνημών που διαμορφώνονται στο εσωτερικό μιας ομάδας, παίζει η σχέση και η θέση που κατέχει ένα άτομο σε διαφορετικές ομάδες. Για αυτό το λόγο, τα μέλη της ίδιας κοινωνικής ομάδας διαθέτουν διαφορετικές συλλογικές αναμνήσεις και σε διαφορετικό βαθμό και αυτό εξαρτάται από τη θέση που κατέχει ένα μέλος στο εσωτερικό της ομάδας, αλλά και από την εμπλοκή του σε άλλες ομάδες (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 73-74). Ο Connerton (1989) υποστηρίζει πως η συλλογική μνήμη μιας ομάδας μεταφέρεται στα νέα μέλη της μέσα από τελετουργικές πρακτικές όπως είναι οι τελετές μνήμης και πως αυτή η διαδικασία μπορεί να περιλαμβάνει λεκτικές ή σωματικές πρακτικές ή και τα δύο. Αυτές, λοιπόν, οι τελετουργίες έχουν τη δυνατότητα να δραστηριοποιούν εκ νέου το παρελθόν, κάτι που σημαίνει ότι η συλλογική μνήμη επεμβαίνει στο παρόν χρησιμοποιώντας τις συλλογικές αναμνήσεις του παρελθόντος (Σταυρίδης, 2006, σ. 18).

Η αντίθεση μεταξύ αυτοβιογραφικής και ιστορικής μνήμης απασχόλησε τον Halbwachs (1950/2013α. Βλ. και Μαντόγλου 2005/2012). Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η ατομική ή αυτοβιογραφική μνήμη στηρίζεται στη συλλογική μνήμη και στα κοινωνικά πλαίσια που την καθορίζουν στο παρόν. Από την άλλη, υπάρχουν γεγονότα και συμβάντα εθνικής εμβέλειας που έχουν συμβεί στο παρελθόν, τα οποία ενδέχεται κάποιος να μην τα έχει ζήσει και να μη διαθέτει ζωντανές αναμνήσεις. Αυτές οι αναμνήσεις είναι ιστορικές και τις γνωρίζουμε από διηγήσεις ανθρώπων που τις έχουν ζήσει ή που τις έχουν ακούσει και αυτοί από άλλους, από ιστορικά βιβλία και εφημερίδες και άλλες ιστορικές πηγές (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 76). Η ιστορική μνήμη μπορεί και εκτείνεται σε μεγάλο ιστορικό βάθος, καθώς δεν απαιτείται να διαθέτουμε προσωπικές αναμνήσεις από τα ιστορικά γεγονότα. Αντίθετα, η αυτοβιογραφική μνήμη διαθέτει μεγαλύτερη ποικιλομορφία στην ανάδειξη των αναμνήσεων, αλλά δεν φτάνει την έκταση της ιστορικής μνήμης (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 77). Στο παραπάνω δίπολο μεταξύ ατομικής/αυτοβιογραφικής και

κοινωνικής/ιστορικής μνήμης βρίσκεται η βασική αντίθεση που υπάρχει μεταξύ τους. Η πρώτη μπαίνει σε βάθος και μπορεί να ανασύρει μνήμες με μια σχετική λεπτομέρεια, αλλά είναι περιορισμένη σε χρονική έκταση, ενώ η δεύτερη είναι αρκετά ρηχή και εκτείνεται σε μεγάλο ιστορικό βάθος.

Ταυτόχρονα, η ατομική/αυτοβιογραφική μνήμη πρέπει να γίνεται αντιληπτή στην αλληλεπίδρασή της με την συλλογική/ιστορική μνήμη. Η ατομική μνήμη περιπλέκεται με εξωτερικά, δηλαδή κοινωνικά, πλαίσια που υφίστανται ανεξάρτητα από τις δικές μας, προσωπικές αναμνήσεις (Halbwachs, 1950/2013α). Φυσικά, όταν επαναφέρουμε στη μνήμη μας ένα γεγονός του παρελθόντος, το τοποθετούμε και το ερμηνεύουμε με τα κοινωνικά πλαίσια του παρόντος. Επειδή οι άνθρωποι ανήκουν σε κοινωνικές ομάδες, υιοθετούν την οπτική της ομάδας στην οποία ανήκουν για την ανακατασκευή της μνήμης τους (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 83). Παρόλ' αυτά, τα εξωτερικά/κοινωνικά πλαίσια που στηρίζουν την ατομική/αυτοβιογραφική μνήμη, δεν μπορούν να εκμηδενίσουν τη σημασία της. Η συλλογική μνήμη μπορεί να δώσει συνοχή συνδέοντας τα αποσπάσματα της ατομικής μνήμης, αλλά χωρίς την τελευταία, η σκέψη μας θα ήταν κενή (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 84). Συνεπώς, διαθέτουμε αναμνήσεις, τις οποίες ανακατασκευάζουμε κάθε φορά ανάλογα με τα κοινωνικά πλαίσια και τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουμε.

Ο Halbwachs (1950/2013α) και η Μαντόγλου (2005/2012·2010) διαπιστώνουν δύο διακρίσεις σε σχέση με τη συλλογική μνήμη και την επιστήμη της ιστορίας. Η πρώτη εντοπίζεται στο γεγονός ότι στη συλλογική μνήμη δεν παρεμβάλλονται τεχνητά εμπόδια, προϊόντα του ανθρώπινου πολιτισμού και της επιστήμης. Η συλλογική μνήμη «είναι ένα συνεχές ρεύμα σκέψης» (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 104· Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 45), δηλαδή συγκρατεί όσα συμβάντα είναι ικανά να ζήσουν στη μνήμη της κοινωνικής ομάδας σβήνοντας από τη συλλογική μνήμη όσα δεν ιεραρχούνται ως σημαντικά και άξια αναφοράς. Η Μαντόγλου (2010) αναφέρει πως «η μνήμη τείνει να μυθοποιεί το παρελθόν, να ψάχνει ομοιότητες και να αποσκοπεί στην έκκληση του συναισθήματος, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη, επιλεκτική, αναξιόπιστη, άνευ αντικειμενικότητας σε σχέση με την ιστορία» (σ. 61). Αυτή η λειτουργία της συλλογικής μνήμης των κοινωνικών ομάδων βρίσκεται σε αντίθεση με την πρακτική της ιστορίας, η οποία έχει σκοπό να καταγράψει όλα τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος και να τα χωρίσει σε ξεχωριστές ιστορικές περιόδους που αποκτούν διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά και μπορούν να διαφοροποιούνται

σημαντικά μεταξύ τους. Για τη συλλογική μνήμη μπορεί να μην υφίστανται αυτές οι διαχωριστικές γραμμές. Επίσης είναι σημαντικό να σημειώσουμε πως όταν μια κοινωνική ομάδα σταματάει να ενδιαφέρεται για μια περίοδο του παρελθόντος, στην πραγματικότητα δεν μπορούμε να μιλάμε για την ίδια ομάδα, αλλά για δύο διαφορετικές ομάδες που έχουν διαφορετική συλλογική μνήμη, σκέψη και σκοπούς (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 105· Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 45).

Η δεύτερη διάκριση ανάμεσα σε συλλογική μνήμη και ιστορία έγκειται στο γεγονός ότι η ιστορία είναι ενιαία και δίνει την εντύπωση της αντικειμενικής καταγραφής των γεγονότων, σε αντίθεση με τις πολλές και διαφορετικές συλλογικές μνήμες που υπάρχουν και εξαρτώνται από τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες και υπο-ομάδες (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 107· Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 46). Κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου, αυτός μπορεί να συμμετέχει σε διαφορετικές ομάδες που στηρίζονται σε διαφορετικές συλλογικές μνήμες. Η ύπαρξη αυτών των μνημών είναι περιορισμένη στο χρόνο και το χώρο (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 108) και σβήνει μαζί με το τέλος της ζωής των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων. «Υπάρχουν δηλαδή τόσες μνήμες όσες και ομάδες, ενώ η ιστορία αναδεικνύεται μοναδική και δεν εξαρτάται από την υποστήριξη μιας κάποιας ομάδας» (Μαντόγλου, 2010, σ. 61). Η συλλογική μνήμη αντιλαμβάνεται τα γεγονότα από το εσωτερικό των ομάδων και μέσα στους χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς τους. Αντίθετα, η ιστορία σχηματοποιεί τα γεγονότα, δημιουργώντας τα δικά της χρονικά και χωρικά πλαίσια, ανεξάρτητα από τις αναμνήσεις των κοινωνικών ομάδων. Αυτή η σχηματοποίηση του χρόνου και του χώρου σε ξεχωριστές περιόδους από την ιστορία έχει ως σκοπό να διερευνήσει τις διαφορές μεταξύ αυτών των περιόδων και να τις συγκρίνει (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 108-109). Από την άλλη, η συλλογική μνήμη συγκρατεί περισσότερο τις ομοιότητες που εμπεριέχονται στις αναμνήσεις της ίδιας της ομάδας, από την στιγμή που αντιλαμβάνεται την ομάδα ως σταθερή και αναλλοίωτη στο χρόνο. Με τους όρους «ιστορική μνήμη» ή «ιστορία των ιστορικών» (Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 65) εννοούμε την καταγραφή της ιστορίας από τον επιστήμονα ιστορικό, ο οποίος ιεραρχεί στα γεγονότα και τα κατατάσσει σε ξεχωριστές ιστορικές περιόδους, ενώ με τον όρο «συλλογική/κοινωνική μνήμη» αναφερόμαστε στην ικανότητα των μελών των κοινωνικών ομάδων να ενθυμούνται και να ανακατασκευάζουν το παρελθόν τους χωρίς τη χρήση κάποιας συστηματικής/επιστημονικής μεθόδου (Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 64-65). Φυσικά, αυτές οι δύο ξεχωριστές διαδικασίες εφάπτονται, αφού

«η ιστορική μνήμη μεταμορφώνεται σε συλλογική μνήμη, όπως και η επιστήμη μεταμορφώνεται σε αναπαραστασιακή σκέψη, σε κοινή γνώμη» (Μαντόγλου, 2005/2012, σ. 65).

1.2. Η δύσκολη μνήμη

Όσο καθαρή και αν είναι μια ανάμνηση, υφίσταται αλλαγές. Συχνά, για παράδειγμα, σχηματίζονται κενά, με αποτέλεσμα να μη θυμόμαστε πολλά από αυτά ή και να τα συγχέουμε μεταξύ τους. Έτσι οι λεπτομέρειες και οι λιγότερο ενδιαφέρουσες πληροφορίες ξεχνιούνται και παραμένουν αναλλοίωτα τα ουσιώδη συστατικά που, ευρισκόμενα στο επίκεντρο της σκέψης, καταγράφονται στη μνήμη. Προκειμένου να θυμηθούμε το παλιό παρελθόν πρέπει να λησμονήσουμε το πρόσφατο, αφού οι νέες πληροφορίες καθιστούν τις παλιές απρόσιτες (Μαντόγλου, 2010, σ. 70-73). Εδώ εισάγεται η έννοια της λήθης, η οποία μπορεί να διακριθεί σε τρεις μορφές. Η πρώτη είναι η *παθολόγνα ολική λήθη* ή *αμνησία* που διαγράφει το παρελθόν, η δεύτερη είναι η *αμνησία* που παραγράφει συγκεκριμένη δυσάρεστη μνήμη προκειμένου να επιτευχθεί συμφιλίωση των αντιμάχων του κοινωνικού συνόλου και η τρίτη είναι η *ηθικά επιβεβλημένη λήθη* κατά την οποία λησμονούνται τα τραυματικά γεγονότα για τη θεραπεία του ατόμου. Το άτομο κάποιες φορές εγκλωβίζεται στο δυσχερές παρελθόν σαν να είναι ένα καθήκον της μνήμης με σκοπό τη διαφύλαξή του (Κόκκινος, 2012, σ. 174). Η επιλογή της ανάμνησης από το παρελθόν γίνεται με βάση το τι έχει νόημα για τα άτομα και την κοινωνία στο παρόν. Το εκάστοτε ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο κυριαρχεί στην μνήμη. Τα άτομα συχνά αλλάζουν την παρουσίαση του παρελθόντος περιγράφοντας μια επιθυμητή έκβαση. Η ανακατασκευής της μνήμης διαμορφώνεται με την επιλεκτική παράβλεψη συμβάντων. Τέτοιο παράδειγμα είναι οι επίπονες αναμνήσεις που καταπιέζονται, κρύβονται και αποδιώχνονται. Εν αντιθέσει, οι ευχάριστες κυριαρχούν και συγκρατούνται (Μαντόγλου, 2010, σ. 74-76). Σε μια διαδικασία ελαχιστοποίησης, η μνήμη μειώνει και σταδιακά εξαλείφει τις οδυνηρές αναμνήσεις_ επιτρέποντας στο άτομο να επανέλθει στην ισορροπία. Έτσι, η μνήμη λειτουργεί ως ένας μηχανισμός άμυνας, βοηθώντας στον μετριασμό των αρνητικών συναισθημάτων που προκαλούνται από δυσάρεστα συμβάντα (Μαντόγλου, 2010, σ. 77). Το έργο της μνήμης παρεμποδίζεται από διάφορες μορφές αντίστασης όπως είναι η λήθη, παθητική ή ενεργητική. Στην μεν πρώτη δεν υπάρχει ίχνος μνήμης, ενώ η δεύτερη χαρακτηρίζεται από αδυναμία διατήρησης και πρόσβασης σε αυτή. Μια άλλη μορφή είναι και η *κωλυόμενη μνήμη* κατά την οποία η μορφή αντίστασης σχετίζεται με

την άρνηση ενθύμησης ή την απόθεση συναισθημάτων, γεγονότων και πεπραγμένων στο ασυνείδητο όπου παραμένουν απροσπέλαστα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπου το παρελθόν είναι δύσκολο ή τραυματικό, παρουσιάζεται η *λήθη φυγής* κατά την οποία παραβλέπουμε και αποφεύγουμε αυτό το παρελθόν (Μαντόγλου, 2010, σ. 78-79). Κατά την ιστορική προσέγγιση είναι εφικτή η κοινωνικοπολιτική διαδικασία της άρσης του τραύματος και της επεξεργασίας του, όπου ενυπάρχει η διεργασία του πένθους, με την απομάκρυνση της ιστορικής αμνησίας. Η μνήμη έτσι υπερβαίνει το πένθος αποδεχόμενη την έλλειψη και αναγνωρίζει την απώλεια (Κόκκινος, 2012, σ. 287-288). Η απώλεια εξισορροπείται από την πολλαπλή αποσταγμένη και ζωντανή μνήμη (Κόκκινος, 2012, σ. 315). Η εναλλακτική λύση της μνήμης ως χρέους και ως διαδικασίας πένθους οδηγεί στην ανέγερση μνημείων πεσόντων. Έτσι, επέρχεται η ιστορική γαλήνη και η τέχνη της λήθης με την μορφή της συγγνώμης ή αλλιώς προφύλαξης και αυτοσυντήρησης για το τμήμα του παρελθόντος στο οποίο δεν υπάρχει πρόσβαση πια. Κατά τη διαδικασία της ηθικής λήθης γίνεται απομυθοποίηση του παρελθόντος χωρίς αυτό να συγκαλύπτεται, αφού γίνεται αναγνώριση λαθών και εγκλημάτων με επακόλουθο την συγγνώμη και την επικράτηση της δημοκρατίας (Μαντόγλου, 2010, σ. 80-81). Λήθη και μνήμη εναλλάσσονται στρατηγικά και συνειδητά και η όποια ασυμφωνία προκαλείται από διάφορους πολιτικούς, ιδεολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες (Μαντόγλου, 2010, σ. 83). Ο Ricoeur (2004, σ. 452-456) αναφέρει διάφορα ιστορικά παραδείγματα στα οποία εφαρμόστηκαν διαφορετικά μοντέλα αμνηστίας από την πολιτεία, μια θεσμοθετημένη λήθη δηλαδή, με σκοπό το ξεπέραςμα τραυματικών ιστορικών συμβάντων και την επίτευξη της κοινωνικής γαλήνης.

Λησμονούμε πληροφορίες που δεν τις επεξεργαστήκαμε όπως έπρεπε στον χρόνο που έπρεπε. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μνήμη ανακατασκευάζει πληροφορίες και φέρνει στην επιφάνεια όσες εξυψώνουν το άτομο, απωθώντας όσες το μειώνουν. Όσες μνήμες συνειδητά ή ασυνείδητα προκαλούν άγχος, φόβο ή πόνο απορρίπτονται και δεν διατίθενται προς ανάκληση (Μαντόγλου, 2010, σ. 158-159). Μέσα από έναν μηχανισμό άμυνας οι επώδυνες εμπειρίες καταστέλλονται. Σε κοινωνικό επίπεδο, μέσω μιας επιλεκτικής παράλειψης και αλλοίωσης της κοινωνικής μνήμης, ορισμένα δύσκολα συμβάντα αποσιωπώνονται και άλλα εξωραΐζονται. Σε άλλες περιπτώσεις η μονομερής διάσταση και απλοποίηση κάποιων φαινομένων βοηθά στη διατήρηση στην μνήμη της εικόνας της ομάδας (Μαντόγλου, 2010, σ. 160-162). Η ατομική μνήμη

γίνεται αντιληπτή ως κοινωνική μνήμη όταν διερευνάται το προσωπικό βίωμα ως μια οπτική του συλλογικού πρίσματος. Η κοινωνική μνήμη συνδέεται άρρηκτα με την συλλογική ταυτότητα και είναι χαρακτηριστική η συμβολή της στην συνοχή της ομάδας. Η συλλογική μνήμη ωστόσο έχει και στηρίγματα χωρικά και κινείται μεταξύ του χώρου παρόντος και χώρου παρελθόντος, διαμορφώνοντας δραστικά το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και τη δημιουργία πολιτισμικών φαινομένων (Μπάδα, 2016, σ. 230).

Η μνήμη συνδέεται με την ιστορία με μια σχέση αλληλεπίδρασης και ανταγωνισμού, ενώ η λήθη αμφισβητεί και τις δύο. Έτσι, είναι απαραίτητος ένας ορισμένος έλεγχος της οικονομίας της μνήμης για τη δημιουργία μιας αξιόπιστης αφήγησης και μιας τεκμηριωμένης ιστορικής μνήμης. Άμεσα συνδεδεμένη με το καθήκον της μνήμης είναι και η αδιανόητη, και δύσκολη στην περιγραφή, περίπτωση του Ολοκαυτώματος (Κόκκινος, 2012, σ. 174-176). Λόγω της τραυματικής διάστασής του, το γεγονός καταχωρήθηκε στη σφαίρα της λήθης και άρχισε να επανέρχεται στα δημόσια δρώμενα της Γερμανίας κυρίως από το 1990 και έπειτα. Μέχρι τότε απαξιωνόνταν οι μαρτυρίες των επιζώντων, παρεμποδίζοντας τη διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος και τη δημιουργία επίσημης ιστορικής μνήμης. Διάγοντας μια περίοδο αμνησίας, ο γερμανικός λαός είχε καταφέρει να καταπιέσει την υποβόσκουσα ενοχή. Σταδιακά η δικαστική διερεύνηση του δραματικού παρελθόντος κλόνισε το καθεστώς αμνησίας, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα νέο μνημονικό ισοζύγιο (Κόκκινος, 2012, σ. 179-181). Οι πολιτικές μνήμης διέπονται από ανισομερείς σχέσεις μεταξύ δύναμης και εξουσίας και αυτό φαίνεται στα μνημεία, στις επετείους, στους τόπους μνήμης και στα σύμβολα (Κόκκινος, 2012, σ. 209). Η αλληλεπίδραση χωροχρόνου και μνήμης με τους μνημειακούς τόπους εμφανίζει μια αίσθηση παγώματος στο χρόνο, μιας καθήλωσης στο παρελθόν και ενώ κυριαρχεί στο χώρο, απουσιάζει η σύνδεση με το παρόν (Μπάδα, 2016, σ. 238).

Τα τελευταία χρόνια συντελείται μια μουσειοποίηση των τόπων φρίκης που συνδέονται με το Ολοκαύτωμα, όπως είναι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, και με αυτόν τον τρόπο τιμάται η μνήμη και η ιστορία της θηριωδίας κατά των Εβραίων (MacDonald, 2010, σ. 19). Για την Μπενβενίστε (1998, σ. 52-53) το πραγματικό ζήτημα δεν είναι η πιο «πιστή» αναπαράσταση των εγκλημάτων του Ολοκαυτώματος, αλλά ο ρόλος της μνήμης των κοινωνικών ομάδων μέσα στα σύγχρονα κοινωνικά πλαίσια, πάντα με κριτικό και αυτοστοχαστικό πνεύμα.

Η δημόσια διαχείριση της οδυνηρής μνήμης στις σύγχρονες δημοκρατίες, όπως στη Γερμανία, πραγματοποιήθηκε αρχικά με την επιλεκτική αποσιώπηση και συγκάλυψη με στόχο την αδρανοποίηση του συγκινησιακού φόρτου και έπειτα με την επισταμένη διερεύνηση για τον καταλογισμό ευθυνών, τη μεταμέλεια και την ενθύμηση με στόχο τη μαζική εξιλέωση (Κόκκινος, 2012, σ. 230). Έτσι, επιβλήθηκε στη γερμανική κοινωνία ένα αίσθημα ντροπής που σε συνδυασμό με μια τραυματική σιωπή συνθέτουν την ψυχαναγκαστική λήθη. Η μνήμη του αντισημιτισμού διαγράφηκε γρήγορα, αφού την θέση της πήρε ο από-ενοχοποιημένος αντιφασισμός (Κόκκινος, 2012, σ. 236-237). Βάση της μεταπολεμικής γερμανικής ταυτότητας έγινε η αναγωγή στην οδυνηρή μνήμη (Κόκκινος, 2012, σ. 245). Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε μια άνοδος της μνήμης που εμφάνιζε τη ναζιστική Γερμανία ως θύμα. Υπό αυτό το ιδεολογικό πρίσμα επιχειρείται η απο-ενοχοποίηση της ηγεσίας και μιας μερίδας της γερμανικής κοινωνίας από τα ναζιστικά εγκλήματα και ο συμψηφισμός των καταστροφών που προκλήθηκαν στη Γερμανία και τις χώρες των Συμμάχων στον πόλεμο. Αυτή η μνήμη έχει διαμορφωθεί σε σημαντικό βαθμό με την αρωγή του γερμανικού ιστορικού αναθεωρητισμού (Κόκκινος, 2012, σ. 248-249). Η θέσπιση της ημέρας συνθηκολόγησης της Γερμανίας (8 Μαΐου 1945) ως ημέρας εθνικής μνήμης αποτελεί βούληση της σύγχρονης Γερμανίας να συμπεριλάβει την τραυματική μνήμη των εγκλημάτων στην πολιτική κουλτούρα και συλλογική μνήμη (Κόκκινος, 2012, σ. 249-250).

Στην περίπτωση της Ρωσίας η τραυματική μνήμη του σταλινισμού μέσω σχημάτων και ιδεολογημάτων οδηγεί στο ιστορικό παρελθόν. Έτσι, το παρελθόν αναπτύσσεται μονομερώς και αναθεωρείται, σχηματίζοντας ένα χάσμα γενεών όπου οι παλαιότεροι αναφέρονται στην μνήμη και το βίωμα, ενώ οι νεότεροι καταφέρονται εναντίον παρόντος και παρελθόντος. Στον αντίποδα αυτών των διαφορών, υπάρχει και η διαμάχη μεταξύ ιστορικών, κράτους, κοινοτήτων μνήμης και των μηχανισμών της δημόσιας ιστορίας που αντιμάχεται τον ιστορικό λόγο υπέρ του δικαιώματος στην μνήμη ή την διεργασία ιστορικών τραυμάτων (Κόκκινος, 2012, σ. 212-215). Το φαινόμενο της «απούσας κληρονομιάς» είναι έντονο στις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ. Ο λόγος περί συντήρησης μνημείων που χάθηκαν ή καταστράφηκαν από το προηγούμενο σταλινικό καθεστώς είναι πολύ έντονος στα σημερινά καθεστώτα που το διαδέχθηκαν και παρατηρούμε πολλές φορές ένα φαινόμενο εικονοκλασίας με καταστροφή μνημείων του προηγούμενου καθεστώτος

(Harrison, 2013, σ. 169-170). Για παράδειγμα, στην Ουκρανία μετά το 2014 σημειώθηκε μαζική καταστροφή σοβιετικών αγαλμάτων και συμβόλων και επαναφορά στη συλλογική μνήμη του Μπαντέρα, ουκρανού συνεργάτη των ναζί στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και άλλων συμβόλων του ουκρανικού εθνικισμού-φασισμού (Ανώνυμος, 2018·Marples, 2006·Rossoliński-Liebe, 2015).

Στα Γιάννενα η μνήμη του Ολοκαυτώματος άρχισε να εξιστορείται περιορισμένα μετά το 1983 και οι γιαννιώτες Εβραίοι άρχισαν να μιλούν για την ζωή τους την δεκαετία του '90. Το 1985 αναγέρθηκε μνημείο για τους 20 εκτελεσμένους Εβραίους και άρχισαν να πραγματοποιούνται εκδηλώσεις μνήμης (Βερβενιώτη, 2016, σ. 207). Η κυρίαρχη συλλογική μνήμη περιλαμβάνει το οθωμανικό παρελθόν της πόλης των Ιωαννίνων, την εμπορική και βιοτεχνική ανάπτυξη της περιοχής, καθώς και την πνευματική, συνθέτοντας έτσι την ταυτότητά της. Στην ανεπίσημη μνήμη των πολιτών περιλαμβάνονται εικόνες της οθωμανικής εποχής, οι μέρες πολέμου στα βουνά της Πίνδου το '40, η οπισθοχώρηση, οι βομβαρδισμοί, οι εκτελέσεις, το κάψιμο χωριών, αλλά αποσιωπώνται το Ολοκαύτωμα των γιαννιωτών Εβραίων και οι καταδίκες του '48 στις οποίες εκτελέστηκαν 16 μέλη του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ από την περιοχή των Ιωαννίνων. Η τραυματισμένη κοινωνική μνήμη σιωπά μπροστά στα γεγονότα που προκάλεσαν την οδύνη. Παρόλ' αυτά διάφορες τεχνικές μνημοσύνης αντιστέκονται στην λήθη (Μπάδα, 2016, σ. 229). Η αντί-μνήμη που συνιστά αναγνώριση της μνήμης των καταπιεσμένων συνόλων μπορεί να οριοθετήσει την αποκάλυψη της ιστορικής αλήθειας (Κόκκινος, 2012, σ. 318). Όταν η κληροδοτημένη μνήμη αρχίσει να διαγράφεται, τότε και οι αναμνήσεις θα υποχωρήσουν με αποτέλεσμα τον περιορισμό του πόνου (Κόκκινος, 2012, σ. 327).

Η πολιτική της λήθης ή η παρουσία μιας διαιρεμένης μνήμης σχετικά με την δεκαετία του '40 στην Ελλάδα για πάνω από 40 χρόνια είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία διήγησης της ιστορίας και της μνήμης του '40. Αυτό ήταν κυρίως εμφανές από τη μη ύπαρξη τόπων μνήμης που θα καθιστούσαν δυνατή την ενθύμηση ως χώροι σημαντικοί για την ανάδειξη κοινωνικών σχέσεων (Μπάδα, 2016, σ. 237). Το μήνυμα που υποβόσκει στην αδρανή μνήμη αποτελεί σημαντικό σύνδεσμο με το παρελθόν και τα βιώματά του και η ανεπίσημη αυτή μνήμη αποτελεί ένα μέσο αντίδρασης στις κυριαρχικές διηγήσεις της επίσημης μνήμης (Μπάδα, 2016, σ. 242). Τα διάφορα γεγονότα ή αντικείμενα είναι δυνατόν να απομνημονευτούν εφόσον συνδεθούν με τις κοινωνικές τάσεις και το πολιτισμικό σύστημα ομάδων και κοινωνιών. Έτσι μια

ιστορία διαφυλάσσεται με την μορφή σχηματικών αντιδράσεων και εμπειριών του παρελθόντος που συντείνουν στην διαμόρφωση πολιτισμικού πλαισίου. Εξωτερικά μέσα όπως είναι τα μουσεία και διάφορα γραπτά κείμενα μεταφέρουν την μνήμη και διατηρούν σύνθετες ιδέες (Μαντόγλου, 2010, σ. 152-153). Πρόγονοι και απόγονοι συνδέονται μέσα από εικόνες, στιγμιότυπα μαγνητοσκόπησης ή άλλες εμπειρικές στιγμές που αποτελούν μνημονικά οικογενειακά σήματα (Μαντόγλου, 2010, σ. 154).

Όπως αναφέρει ο Nora (1989)⁸ τα τελευταία χρόνια μιλάμε για τόπους μνήμης επειδή έχουν αρχίσει να εκλείπουν τα ζωντανά περιβάλλοντα της μνήμης, κάτι που σημαίνει πως νέοι μέθοδοι καταγραφής της μνήμης είναι απαραίτητοι ώστε αυτή να μεταδοθεί στις νεότερες γενιές. Η δύσκολη κληρονομιά ασχολείται με το μη συμβατό με την θετική εικόνα του ιστορικού παρελθόντος που δημιουργούν για αυτό οι ταυτότητες των ομάδων. Ωστόσο, πιθανότατα, αλλοιώνει τις θετικές εικόνες επαναφέροντας διαμάχες, κοινωνικές διαφορές και δυσαρέσκειες. Στις πρώην αποικιοκρατικές χώρες τα μουσεία μόλις πρόσφατα ξεκίνησαν να ασχολούνται με την δύσκολη ιστορία των αποικιών από τις οποίες προέρχονταν τα εκθέματά τους. Τίθεται δε εύλογα το ερώτημα πώς περιήλθαν στην κατοχή των μουσείων κάποιες από τις συλλογές τους, όπως και πώς συσσώρευσαν πλούτο κάποιες πόλεις και πολίτες ευγενικής καταγωγής (MacDonald, 2010, σ. 16). Οι Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, κρατούν μια στάση σιγής για το θέμα της δουλείας που διαμόρφωσε την αμερικανική κοινωνία. Αντιθέτως, για την ανάδειξη της μνήμης του τραυματικού γεγονότος του Ολοκαυτώματος έχουν γίνει εξαιρετικές προσπάθειες στις ΗΠΑ. Η σιγή αυτή οφείλεται στην περιορισμένη πολιτική και οικονομική επιρροή των Αφρο-Αμερικανών, καθώς και στους κοινωνικούς τριγμούς που μπορεί να επιφέρει κάτι τέτοιο. Άλλωστε, μια αναγνώριση του παρελθόντος έχει ως αποτέλεσμα την απαίτηση για οικονομικές και άλλες επανορθώσεις (MacDonald, 2012, σ. 17). Υπάρχουν, ωστόσο, και εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, στην περιοχή της Μινεσότα το μουσείο προσπαθεί, τελευταία, να συνεργαστεί με τους Ινδιάνους της περιοχής, που οφείλουν οι ίδιοι να διαμορφώσουν μια δομημένη ιστορική διήγηση για την πορεία τους, δημιουργώντας μια ποικιλόχρωμη και συνθετική διευθέτηση των αντιτιθέμενων ερμηνειών που προκύπτουν (Μαζαράκης-Αινιάν, 2012, σ. 73). Σε πολλές χώρες οι μειονότητες που νιώθουν παραγκωνισμένες από τα μουσεία εκθέτουν τις δυσάρεστες και τραυματικές ιστορίες τους. Έτσι, μνήμες εγκλημάτων που τελέστηκαν από παλαιά

---

⁸ Στο Γκαζή 2013, σ. 28.

καθεστώτα έρχονται στο φως από μουσειά σε όλον τον κόσμο (MacDonald, 2010, σ. 18). Διάφοροι πολιτικοί λόγοι μεταβάλλουν την ερμηνεία της ιστορίας. Στις περιπτώσεις στις οποίες εμπλέκονται τραυματικές μνήμες τα μουσειά και οι εργαζόμενοι πολλές φορές καλούνται να διαχειριστούν υποθέσεις, όπου τα όρια μεταξύ ερμηνείας και παραποίησης είναι συγκεχυμένα (MacDonald, 2010, σ. 20). Έτσι, για παράδειγμα, σε εκθέσεις με δύσκολο περιεχόμενο οι επιμελητές καλούνται να θέσουν ερωτήματα που μπορεί να προκαλέσουν και πολιτική δυσαρέσκεια. Ένα δύσκολο εγχείρημα για το κάθε μουσειό είναι η αφήγηση των δυσάρεστων θεματικών με έναν τρόπο που δεν ενέχει απλουστεύσεις (MacDonald, 2010, σ. 21).

1.3. Η προφορική ιστορία

Η προφορική ιστορία χρησιμοποιείται από ιστορικούς και κοινωνικούς ερευνητές. Αξιοποιεί τις προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων ως πρωτογενή ιστορική πηγή με σκοπό την καταγραφή πληροφοριών που ενδιαφέρουν την έρευνα. Τα τελευταία χρόνια, βέβαια, οι ερευνητές που στρέφονται στην προφορική ιστορία προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον τρόπο με τον οποίο ο αφηγητής θυμάται και ανασύρει από την μνήμη του μια ιστορία. Η προφορική ιστορία έχει πάρει τον χαρακτήρα μιας μεθοδολογίας που διερευνά τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια μέσα στα οποία ο αφηγητής ανακατασκευάζει εμπειρίες του παρελθόντος του. Από ερευνητική σκοπιά η προφορική ιστορία έχει την δυνατότητα να μεταβάλλει την ιστορία αλλά και τις σχέσεις μεταξύ των γενεών (Thompson, 2008, σ. 31). Επίσης προφορική ιστορία είναι και το αποτέλεσμα των συνεντεύξεων (δηλαδή η διήγηση των συμβάντων και η καταγραφή τους).

Η επιτυχημένη πορεία της προφορικής ιστορίας στην έρευνα έγκειται στο ότι δεν χρησιμοποιείται μόνο από ιστορικούς αλλά και ανθρωπολόγους, εθνολόγους, κοινωνιολόγους και ψυχολόγους (Abrams, 2014, σ. 12). Για παράδειγμα, μία από τις εφαρμογές της προφορικής ιστορίας είναι η θεραπεία φαινομένων κατάθλιψης, άνοιας ή ψυχωτικών καταστάσεων μέσω των αναμνήσεων των ίδιων των ασθενών και της καταγραφής τους σε έντυπα μέσα με αποτέλεσμα την ισχυροποίηση της ταυτότητας των ατόμων και την πνευματική αναζωογόνησή τους (Thompson, 2008, σ. 49). Η προφορική ιστορία μπορεί λοιπόν να χρησιμοποιηθεί ευρέως για διάφορους σκοπούς, ιστορικούς, πολιτικούς κ.λπ.. Η προφορική ιστορία παρέχει την ελευθερία στον ιστορικό να επιλέξει τον συνεντευξιαζόμενο και τις ερωτήσεις που θα του απευθύνει, ενώ, κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης είναι δυνατόν να εμφανιστούν στοιχεία όπως

φωτογραφίες ή ντοκουμέντα που σε άλλη περίπτωση θα παρέμεναν ξεχασμένα (Thompson, 2008, σ. 34). Η διεργασία της συνέντευξης συνδέει ανθρώπους διαφορετικούς ως προς την ηλικία ή την κοινωνική τάξη που σε άλλη περίπτωση μπορεί να μην είχαν συναντηθεί και γνωρισθεί (Thompson, 2008, σ.40). Σε μία συνέντευξη μπορεί να γίνει διακριτή η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε διαφορετικές ιδεολογίες, πεποιθήσεις και θέσεις του αφηγητή. Έτσι σε μια περιγραφή για τον πόλεμο οι άντρες τοποθετούν συνήθως τον εαυτό τους στο κέντρο της διαμόρφωσης των ιστορικών δεδομένων, ενώ οι γυναίκες αναφέρονται με ένα είδος φροντίδας σχετικά με τη δημόσια ζωή (Abrams, 2014, σ. 47).

Σε μια συνέντευξη είναι απαραίτητη η καλή συνεργασία, η εμπιστοσύνη και η κατανόηση του στόχου της συνέντευξης τόσο από τον ερευνητή όσο και από τον αφηγητή έτσι, ώστε η συνέντευξη να είναι επιτυχής με έναν λόγο που ρέει, ολοκληρωμένη και ισορροπημένη ανάμεσα στην σκέψη και τα δεδομένα, χωρίς αναίτια κενά στην διήγηση (Abrams, 2014, σ. 24). Βασική προϋπόθεση μιας συνέντευξης είναι ο αμοιβαίος σεβασμός, αφού ο ερευνητής πρέπει να είναι καλός ακροατής και ο συνεντευξιαζόμενος ενεργητικός και βοηθητικός (Thompson, 2008, σ. 52). Η αξία μιας συνέντευξης έγκειται στο ότι μπορεί να περιγράψει τα ιδιαίτερα νοήματα που μεταφέρει ο αφηγητής την δεδομένη χρονική στιγμή σε ορισμένο τόπο, ενώ το απομαγνητοφωνημένο κείμενο είναι στατικό και ουδέτερο. Με όση πιστότητα κι αν αποδοθούν οι λέξεις δεν μπορούν να αναπαραχθούν επακριβώς στον γραπτό λόγο (Abrams, 2014, σ. 27). Επιπλέον, μέσω της προφορικής ιστορίας ο τόπος όπου διαδραματίζεται ένα γεγονός μάς γίνεται γνωστός με έναν άμεσο τρόπο. Έτσι, η μνήμη και οι κοινωνικές σχέσεις διερευνώνται με χωρικά στοιχεία και ο τόπος συμβάλλει στην μορφοποίηση των αναμνήσεων. Η ερμηνεία και αποσαφήνιση των ανθρώπινων ιστοριών στο κοινωνικό πλαίσιο οφείλει να συμπεριλάβει την πιθανότητα και τη σύνδεση με τον τόπο-χώρο (Λαμπροπούλου, 2016, σ. 11-12). Η προφορική ιστορία, όπως η πόλη και η μνήμη, μεταβάλλονται, συνιστώντας πεδία ασταθή, μη τυποποιημένα, επηρεαζόμενα από τα πολιτιστικά και ιστορικά χαρακτηριστικά και τις συνδέσεις μεταξύ τους (Λαμπροπούλου, 2016, σ. 10). Ως μια μορφή μνημονικής αφήγησης, η προφορική μαρτυρία αναμορφώνει τις ιστορίες των πόλεων (Λαμπροπούλου, 2016, σ. 16).

Το προσωπικό βίωμα δεν συμβαδίζει πάντα με την επίσημη διήγηση της ιστορίας. Υπάρχει μια ασυνέχεια μεταξύ του χρόνου της βιωμένης προσωπικής

ιστορίας και του χρόνου τέλεσης της ιστορίας. Η εμπειρία, παρά την σπουδαιότητά της, δεν επιτρέπει τη θεώρηση μιας συλλογικής εικόνας της εποχής και των συνθηκών που την διαμόρφωσαν λόγω της υποκειμενικότητας των ατόμων (Λιάκος, 2015, σ. 38). Η προφορική ιστορία εμπεριέχει μια υποκειμενικότητα και βασίζεται στο ενδεχόμενο κι αυτός είναι ο λόγος που πρέπει να αντιμετωπίζεται με διαφορετικά κριτήρια από τις άλλες πηγές (Abrams, 2014, σ. 18). Όντας δομημένη μεταξύ ανθρώπων, ζωντανεύει και διευρύνει την ιστορία. Την αμφισβητεί μεταλλάσσοντας την σημασία της, τον τρόπο και τις μεθόδους ανάλυσής της (Thompson, 2008, σ. 53). Καθίσταται μοναδική μέθοδος έρευνας αφού χρησιμοποιεί έμψυχο υλικό στηριζόμενη στην επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων.

Κεφάλαιο 2. Μεθοδολογία

Ο πρώτος σκοπός της εργασίας είναι να ανιχνεύσει και να αναδείξει τις ιστορίες ανθρώπων που έζησαν ή που μεταφέρουν δευτερογενώς μνήμες από το Μπλόκο της Κοκκινιάς, τη Σφαγή του Αιγάλεω και τις προσωπικότητες του Μπελογιάννη, Βαμβακάρη και Ζαμπέτα στο πλαίσιο των κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκουν. Οι συλλογικές μνήμες αυτών των ομάδων πολλές φορές αποσιωπώνται από τους επίσημους φορείς και δεν έχουν τη δυνατότητα να ακουστούν έξω από τα όρια της ομάδας. Κατά κανόνα, η κυρίαρχη αφήγηση για τα γεγονότα έρχεται σε αντιπαράθεση με τις αφηγήσεις και τη συλλογική μνήμη των κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα, υπάρχουν διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες αφηγήσεις και μνήμες όσον αφορά τις δυνάμεις που συγκρούστηκαν στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και έτσι αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο οι εκδηλώσεις μνήμης που διοργανώνουν οι διάφοροι φορείς, ενώ η πολιτεία είναι συνήθως απύσχα από αυτές όπως θα δούμε στο τρίτο κεφάλαιο.

Δεύτερος σκοπός της εργασίας είναι η σχεδίαση μιας πολιτιστικής διαδρομής στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών που θα αξιοποιήσει τις συνεντεύξεις των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα, δίνοντας τον λόγο στους ίδιους τους ανθρώπους οι οποίοι διαθέτουν βιωμένες εμπειρίες από τα κομβικά γεγονότα τα οποία διερευνά η εργασία. Δίνεται, λοιπόν, έμφαση στις βιωμένες εμπειρίες και στα ιστορικά υποκείμενα, σε αντίθεση με τις διαδικασίες (Ρεπούση, 2000, σ. 2) που χαρακτηρίζουν μεθοδολογικά την παραδοσιακή ιστορική έρευνα. Οι νέες ψηφιακές τεχνολογίες δίνουν πολλές και πρωτοποριακές δυνατότητες για τη σχεδίαση πολιτιστικών περιπάτων σε αστικό ή φυσικό τοπίο, όπως είναι τα Μνημοτοπία, τα οποία δεν περιέχουν απλώς κάποια σημεία-κόμβους πάνω στο χάρτη για να τα επισκεφτεί ένας επισκέπτης, αλλά μεταφέρουν τους επισκέπτες στα χωρικά και χρονικά πλαίσια του θέματος που παρουσιάζουν (Butler, 2013, σ. 83-95· High, 2010, σ. 101-112). Φυσικά, δεν είναι δυνατό να υποσχεθούμε πως θα είμαστε «αντικειμενικοί» και «αμερόληπτοι» στην παρουσίαση των ιστοριών των αφηγητών, αλλά και στη σχεδίαση της πολιτιστικής διαδρομής. Αυτό συμβαίνει διότι ο ερευνητής, όπως και κάθε άνθρωπος εξάλλου, κουβαλάει τη δική του μνήμη που είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και επιλέγει έτσι από ποιους θα πάρει συνέντευξη, τον τρόπο με τον οποίο θα κάνει ποιοτική ανάλυση των αφηγήσεων και τα αποσπάσματα που θα χρησιμοποιήσει στην ίδια την πολιτιστική διαδρομή (Errante, 2000, σ. 25-26). Εμείς θα προτείνουμε μια πιο απλή διαδρομή σε σχέση με τα παραδείγματα των Butler (2013, σ. 83-95) και High (2010, σ. 101-112)

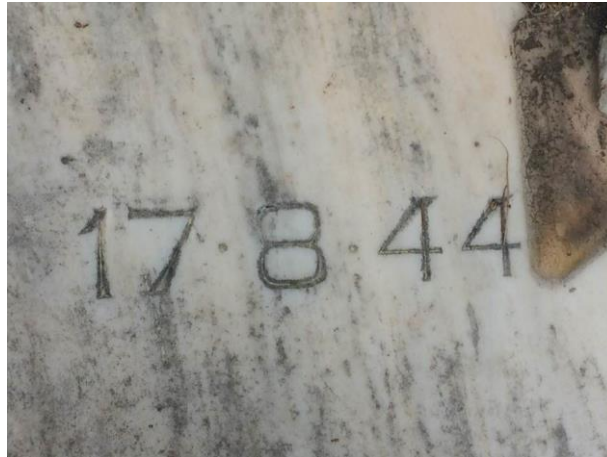
που θα ακολουθεί μια πορεία στο χάρτη, η οποία θα συνδέει έξι σημεία και θα συνοδεύεται από ηχητικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων. Τα έξι σημεία είναι τα εξής:

- Μνημείο Εθνικής Αντίστασης για το Μπλόκο της Κοκκινιάς
- Μνημείο Εκτελεσθέντων Πολιτών δήμου Αιγάλεω
- Κοινοτάφιο εκτελεσμένων στα διάφορα μπλόκα
- Τάφος Νίκου Μπελογιάννη
- Τάφος Μάρκου Βαμβακάρη
- Τάφος Γιώργου Ζαμπέτα

Πρέπει να αναφέρουμε ότι στο αρχικό πλάνο της εργασίας υπήρχε η πρόθεση να συμπεριληφθεί στη διαδρομή το δεύτερο ισραηλιτικό νεκροταφείο της Αθήνας που βρίσκεται στο εσωτερικό του Γ' Κοιμητηρίου. Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, αυτό δεν έγινε εφικτό και η έρευνα στράφηκε, εκτός από τα μνημεία των δύο μπλόκων και το ταφικό μνημείο του Μπελογιάννη, και προς τους μουσικούς Βαμβακάρη και Ζαμπέτα. Πρέπει να σημειώσουμε πως στην αρχή δεν γνωρίζαμε για τους τάφους των δύο μουσικών. Επίσης δεν γνωρίζαμε για την ύπαρξη του κοινοταφίου των εκτελεσθέντων των μπλόκων. Επιπλέον, αρκετά αργότερα πληροφορηθήκαμε ότι στο κοινοτάφιο βρίσκονται τα οστά εκτελεσμένων από διάφορα μπλόκα που έγιναν στις συνοικίες της Αθήνας, κυρίως από το Μπλόκο της Κοκκινιάς (εικ. 13) και την εκτέλεση των 200 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής των Πρωτομαγιά του 1944 (εικ. 14)⁹. Τα νέα αυτά στοιχεία, που αποτελούν βασικό κομμάτι της έρευνας, δόθηκαν από τους αφηγητές όταν ξεκινήσαμε να καταγράφουμε τις μαρτυρίες τους.

---

⁹ Οι πληροφορίες για τα οστά των εκτελεσμένων στη Σφαγή του Αιγάλεω δόθηκαν από την κ. Κορμπά, πρόεδρο της Ένωσης Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω, ενώ οι αντίστοιχες πληροφορίες για το Μπλόκο της Κοκκινιάς και το Σκοπευτήριο της Καισαριανής δόθηκαν από τον κ. Γεωργιόπουλο, υπεύθυνο για το παράρτημα της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κοκκινιάς.

Εικόνα 13. Οι αριθμοί αυτοί βρίσκονται χαραγμένοι στην πλάκα του ομαδικού τάφου στα αριστερά του μεγάλου σταυρού. Οι αριθμοί αυτοί υποδηλώνουν το Μπλόκο της Κοκκινιάς που έγινε στις 17 Αυγούστου του 1944 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 14. Οι αριθμοί αυτοί βρίσκονται χαραγμένοι στην πλάκα του ομαδικού τάφου στα δεξιά του μεγάλου σταυρού. Οι αριθμοί αυτοί υποδηλώνουν την εκτέλεση των 200 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής που έγινε στις 1 Μαΐου του 1944 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Δεδομένου ότι η εργασία περιστρέφεται γύρω από πέντε θεματικές, κατατάξαμε αντίστοιχα τους υποψήφιους πληροφορητές σε πέντε θεματικές ομάδες ως ακολούθως:

1. Μπλόκο της Κοκκινιάς (17 Αυγούστου του 1944)
2. Σφαγή ή Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω (29 Σεπτεμβρίου του 1944)
3. Νίκος Μπελογιάννης (εκτελέστηκε στις 30 Μαρτίου του 1952)
4. Μάρκος Βαμβακάρης (απεβίωσε στις 8 Φεβρουαρίου του 1972)
5. Γιώργος Ζαμπέτας (απεβίωσε στις 10 Μαρτίου του 1992)

Ο αρχικός στόχος ήταν δεκαπέντε συνεντεύξεις, δηλαδή τρεις για κάθε ομάδα. Ωστόσο, εξαιτίας πίεσης χρόνου συλλέξαμε συνολικά δέκα μαρτυρίες. Φυσικά, το δείγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί «κορεσμένο», διότι ο αριθμός των συνεντεύξεων είναι μικρός και τα δεδομένα που συλλέχθηκαν είναι περιορισμένα (Robson, 2010, σ. 235-236). Συνεπώς, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή γενικά συμπεράσματα για το σύνολο των θεματικών ομάδων που μας απασχολούν. Αρχικά, απευθυνθήκαμε στα πιο γνωστά πρόσωπα που έχουν παραχωρήσει συνεντεύξεις ξανά στο παρελθόν, δηλαδή που έχουν μια σχετική εμπειρία. Χρησιμοποιήσαμε για αυτό τον σκοπό κατά κύριο λόγο το διαδίκτυο, ώστε να εντοπίσουμε τους υποψήφιους συνεντευξιαζόμενους. Ταυτόχρονα, προσπαθήσαμε να μην έρθουμε σε επικοινωνία με περισσότερους πιθανούς συνεντευξιαζόμενους από όσων τη μαρτυρία μπορούσαμε να καταγράψουμε στο χρόνο που είχαμε στη διάθεσή μας, ώστε να μην απογοητεύσουμε τις προσδοκίες τους (Ritchie, 2003, σ. 55-56).

Λίγο πριν αρχίσουμε να επικοινωνούμε μαζί τους, δημιουργήσαμε ερωτηματολόγια για καθεμία από τις πέντε θεματικές ομάδες που μας ενδιαφέρουν (για μια πιο αναλυτική περιγραφή βλ. Παράρτημα Α). Φυσικά, οι ερωτήσεις κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων προσαρμόστηκαν στις ανάγκες της συζήτησης και στο υπόβαθρο του κάθε πληροφορητή. Κοινές ερωτήσεις για όλες τις θεματικές ομάδες ήταν:

- Πώς ονομάζεστε;
- Πείτε μου λίγα λόγια για εσάς.
- Ποια είναι η σχέση σας με... (ανάλογα με την εκάστοτε θεματική ομάδα).

Αυτές οι κοινές ερωτήσεις είναι εισαγωγικές, καθώς έχουν σκοπό να εισαγάγουν τον αφηγητή στο θέμα και να καταγραφούν γενικές πληροφορίες για τον αφηγητή και τη σχέση του με το υπό εξέταση θέμα. Βέβαια κάποιοι αφηγητές είναι πιο επικοινωνιακοί και προχωρούν στο κύριο μέρος αμέσως, χωρίς να ερωτηθούν. Στη συνέχεια οι ερωτήσεις ήταν περιγραφικές, δομικές και γνώμης, δηλαδή καλούσαν τον αφηγητή να περιγράψει σημαίνοντα γεγονότα, να εκφράσει τη γνώμη του για κάποιες καταστάσεις ή τις δράσεις φορέων για τη συλλογική μνήμη. Ο σκοπός των ερωτήσεων αυτών ήταν να τροφοδοτήσουν επαρκώς τη σχεδίαση της διαδρομής με την κατάλληλη αναλογία πληροφοριών και βιωμένων εμπειριών έτσι, ώστε να εξασφαλίσουν στον επισκέπτη ένα κατάλληλο πλαίσιο πληροφορίας και ζωντανών μαρτυριών.

Το δείγμα για την πραγματοποίηση της έρευνας προήλθε ύστερα από προσέγγιση των ατόμων για τα οποία γνωρίζαμε κάποιες πληροφορίες και στη συνέχεια ακολουθήσαμε τη δειγματοληπτική μέθοδο της «χιονοστιβάδας» (Babbie, 2011, σ. 292-293·Κυριαζή, 2011, σ. 117) μέσω συστάσεων από φορείς των τοπικών κοινωνιών, ιδιαίτερα όσον αφορά το Μπλόκο της Κοκκινιάς και το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω. Οι αφηγητές προήλθαν σχεδόν αποκλειστικά από συστάσεις των αρχικών πληροφορητών. Επίσης, ήρθαμε σε επαφή με αφηγητές με τη βοήθεια του προσωπικού του χώρου μνήμης της Μάντρας του Μπλόκου της Κοκκινιάς (εικ. 15 και 16), δηλαδή τον σημερινό μνημειακό χώρο του παλιού ταπητουργείου, όπου έγιναν οι εκτελέσεις του Μπλόκου, και διάφορες άλλες υπηρεσίες του δήμου Νίκαιας-Αγ. Ι. Ρέντη όπως το ΚΑΠΗ Νίκαιας.

Εικόνα 15. Ο περιβάλλον χώρος της Μάντρας του Μπλόκου της Κοκκινιάς (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 16. Η πλάκα στον εξωτερικό τοίχο της Μάντρας του Μπλόκου της Κοκκινιάς όπου υποδεικνύεται το σημείο των εκτελέσεων (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Επιπλέον, δημιουργήθηκε ένα παραχωρητήριο συνεντεύξεων που έθετε τους όρους παραχώρησης της συνέντευξης, σύμφωνα με τα δεοντολογικά πρότυπα της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας (για μια πιο αναλυτική περιγραφή βλ. Παράρτημα Β). Ο πρώτος όρος αφορούσε την παραχώρηση των δικαιωμάτων της συνέντευξης για ερευνητική χρήση και εναπόθεσή της στη ψηφιακή βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου, τον Πάνδημο. Ο δεύτερος όρος αφορούσε τη χρήση αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις για την πολιτιστική διαδρομή. Επίσης, υπήρχε η δυνατότητα επιλογής από τους αφηγητές να εξασφαλίσουν την ανωνυμία τους, καθώς και να προσθέσουν και άλλους όρους. Επιπρόσθετα, όλα τα παραχωρητήρια υπογράφονταν από τον ερευνητή (Ritchie, 2003, σ. 75-76). Με αυτό τον τρόπο κατοχυρώνονται νομικά και δεοντολογικά τα τεκμήρια της έρευνας. Οι συνεντευξιαζόμενοι που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν οι εξής ανά θεματική ομάδα:

Πίνακας 1. Οι θεματικές ομάδες και τα ονόματα των αφηγητών.

Θεματική Ομάδα	Αφηγητής 1	Αφηγητής 2	Αφηγητής 3
Μπλόκο Κοκκινιάς	Ανώνυμη	Καπαλόπουλος Χ.	Παπαδόπουλος Γ.
Σφαγή του Αιγάλεω	Κορμπά Δ.	Νικολαΐδης Ν.	-

Μπελογιάννης	Μπελογιάννης Ν.	Λαζαρίδης Τ.	-
Βαμβακάρης	Κουνάδης Π.	Βαμβακάρης Σ.	-
Ζαμπέτας	Κλειάσιου Ι.	-	-

Συνεπώς, η θεματική ομάδα του Ζαμπέτα διαθέτει μόνο μία αφηγήτρια, ενώ η ομάδα του Μπλόκου της Κοκκινιάς τρεις αφηγητές. Οι υπόλοιπες ομάδες διαθέτουν από δύο αφηγητές. Μετά το τέλος των συνεντεύξεων, τα ηχητικά αρχεία στάλθηκαν στους αφηγητές μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, ενώ όσοι δεν διαθέτουν ηλεκτρονικό ταχυδρομείο τα παρέλαβαν μέσω συμπιεσμένων δίσκων.

Στη συνέχεια έγινε απομαγνητοφώνηση των ηχητικών ντοκουμέντων σε γραπτό κείμενο με όσο το δυνατόν πιστότερη μορφή. Οι απομαγνητοφωνήσεις αποθηκεύτηκαν σε ηλεκτρονική μορφή σε εξωτερικό σκληρό δίσκο. Ο φάκελος για καθεμία από τις συνεντεύξεις περιέχει το όνομα του αφηγητή, τη θεματική ομάδα στην οποία ανήκει ο αφηγητής, αριθμούς με τα μέρη (tracks) της συνέντευξης αν είναι χωρισμένη σε μέρη, κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον αφηγητή και μια περίληψη του περιεχομένου της συνέντευξης. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούσαμε να επεξεργαστούμε πιο εύκολα το διαθέσιμο υλικό κατά το επόμενο στάδιο της έρευνας.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται η ανάλυση των προφορικών μαρτυριών και διασταυρώνονται με τις γραπτές ιστορικές πηγές. Γίνεται προσπάθεια ερμηνείας των απόψεων και των αναφορών σε ιστορικά γεγονότα των συνεντευξιαζόμενων με σκοπό να παρουσιαστούν οι στάσεις τους μέσα στα κοινωνικά πλαίσιά τους. Η Κυριαζή (2011, σ. 303) αναφέρει τη σημασία της συγκριτικής επεξεργασίας των ξεχωριστών περιπτώσεων «για την ανάπτυξη και τον έλεγχο θεωρητικών ιδεών», καθώς και τη «διερεύνηση της εξέλιξης των φαινομένων στο χρόνο». Η προσέγγιση που επιλέγουμε για την ανάλυση των συνεντεύξεων είναι η *ερμηνευτική ιστορική προσέγγιση* (Κυριαζή, 2011, σ. 313-316). Αυτή η επιλογή γίνεται γιατί θέλουμε να αναδείξουμε τις διαφορές ανάμεσα στα λεγόμενα των αφηγητών για τα γεγονότα που εξετάζονται. Η ανάλυση γίνεται ανά θεματική ομάδα. Διερευνώνται τα λεγόμενα του κάθε αφηγητή για κάθε θεματική κατηγορία της συγκεκριμένης ομάδας. Για παράδειγμα, στην ομάδα του Μπλόκου της Κοκκινιάς εξετάζονται οι εξής κατηγορίες:

- Ιστορία και διαμόρφωση της πόλης
- Μάχη της Κοκκινιάς

- Μπλόκο της Κοκκινιάς
- Η συλλογική μνήμη του Μπλόκου στην κοινότητα της Νίκαιας
- Δράσεις από διάφορους φορείς για την ανάδειξη της μνήμης

Στην εξέταση αυτών των κατηγοριών αξιοποιούνται οι προφορικές μαρτυρίες των τριών αφηγητών της θεματικής ομάδας του Μπλόκου της Κοκκινιάς. Το ίδιο έγινε και με τις υπόλοιπες τέσσερις ομάδες. Στο τέλος γίνεται μια μικρή σύνοψη με τα συμπεράσματα για τις μαρτυρίες των πέντε ομάδων.

Οι προφορικές μαρτυρίες υπηρετούν και τον δεύτερο σκοπό που αναφέραμε στην αρχή. Αποτελούν δηλαδή το ηχητικό υλικό που θα χρησιμοποιηθεί στην ακουστική πολιτιστική διαδρομή. Δημιουργήσαμε ένα σενάριο για την πολιτιστική διαδρομή, η οποία συνδέεται με τα έξι μνημεία-κόμβους, χρησιμοποιώντας ηχητικό υλικό από τις συνεντεύξεις. Τέλος, προτείνονται τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να υλοποιηθεί η πολιτιστική διαδρομή στο μέλλον και η δυνατότητα τροποποίησής της με την συμπερίληψη μνημείων όπως του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα, το οποίο βρίσκεται στο Ισραηλιτικό Κοιμητήριο και μνημάτων λαϊκών τραγουδιστών, όπως του Μανώλη Αγγελόπουλου και του Σπύρου Ζαγοραίου.

Κεφάλαιο 3. Ανάλυση των προφορικών μαρτυριών

3.1 Το Μπλόκο της Κοκκινιάς

Το Μπλόκο της Κοκκινιάς έλαβε χώρα στις 17 Αυγούστου του 1944 στην Κοκκινιά (σημερινή Νίκαια) από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής και τους Έλληνες συνεργάτες τους με στόχο να χτυπήσουν την Εθνική Αντίσταση (Λιάτσος, 1986, σ. 30). Στην Κοκκινιά είχαν προηγηθεί αρκετές μάχες τους προηγούμενους μήνες ανάμεσα στον εφεδρικό ΕΛΑΣ και τους Γερμανούς και τα Τάγματα Ασφαλείας. Μεγαλύτερη ένοπλη σύγκρουση ήταν η λεγόμενη Μάχη της Κοκκινιάς που ξεκίνησε στις 4 Μαρτίου και ολοκληρώθηκε στις 8 Μαρτίου του 1944 με απώλειες εκατέρωθεν (Βαμβακάς, Ζέρβας, Κατηφές, Λαυρεντιάδου & Τσιαμαντάς, 2004, σ. 28-38). Την ημέρα του Μπλόκου, τα Τάγματα Ασφαλείας καλούσαν όλους τους άνδρες της Κοκκινιάς από 14 έως 60 ετών να συγκεντρωθούν στην πλατεία της Οσίας Ξένης, όπου στη συνέχεια οι «κουκουλοφόροι» συνεργάτες των Γερμανών υποδείκνυαν τους υποψήφιους για εκτέλεση. Οι ομαδικές εκτελέσεις λάμβαναν χώρα πολύ κοντά στην πλατεία, σε ένα παλιό ταπητουργείο, τη λεγόμενη Μάντρα. Όσοι δεν εκτελέστηκαν μεταφέρθηκαν μαζικά στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου (Βαμβακάς, κ.ά., 2004, σ. 46-85).

Οι τρεις προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες αφορούν τη Μάχη και το Μπλόκο της Κοκκινιάς που έλαβαν χώρα στη Νίκαια τον Μάρτιο και τον Αύγουστο του 1944 αντίστοιχα, αποτελούν δευτερογενείς πηγές και προέρχονται από άτομα που είτε ήταν συγγενείς ανθρώπων που έζησαν αυτά τα γεγονότα είτε εργάζονται στο δήμο Νίκαιας. Αυτό συμβαίνει επειδή τα γεγονότα της Μάχης και του Μπλόκου της Κοκκινιάς είναι πλέον αρκετά απομακρυσμένα και η ζώσα μνήμη αρχίζει να εκλείπει. Συνεπώς, αυτές οι μαρτυρίες αποτελούν μεταφορά στα σημερινά πλαίσια των μνημών ανθρώπων που δεν υπάρχουν πια. Οι μνήμες αυτές συνδέονται με τη συλλογική και ιστορική μνήμη της Νίκαιας, αλλά και σε εθνικό επίπεδο με την μνήμη της Κατοχής.

Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από ανώνυμη αφηγήτρια και περιγράφει το περιστατικό ενός ατόμου που έζησε την εμπειρία του εκτελεστικού αποσπάσματος στη μάντρα της Κοκκινιάς στις 17 Αυγούστου του 1944. Η αφηγήτρια αναφέρει ότι ο ίδιος, ύστερα από 54 χρόνια περίπου, διηγούνταν την ιστορία του «ευρισκόμενος σε μεγάλη φόρτιση κάθε φορά που το περιέγραφε» (ανώνυμη αφηγήτρια). Η ιστορία της ανώνυμης αφηγήτριας είναι συγκλονιστική, αφού ο δεκαεξάχρονος τότε αυτόπτης μάρτυρας των εκτελέσεων, που της μετέφερε την ιστορία, επέζησε από το εκτελεστικό

απόσπασμα στη μάντρα του μπλόκου της Κοκκινιάς στις 17 Αυγούστου του 1944. Αυτός ο άνθρωπος σώθηκε, επειδή λιποθύμησε τη στιγμή της εκτέλεσης, βιώνοντας τον φόβο και τον πανικό αυτής της τραυματικής εμπειρίας. Παρά την πολύ τραυματική εμπειρία του, αυτός ο άνθρωπος διηγήθηκε την ιστορία του ύστερα από πολλά χρόνια. Χωρίς να αποκρύπτει το δυσάρεστο γεγονός για την επούλωση του τραύματος, συνέχισε να το εξιστορεί σε άλλους ανθρώπους, νιώθοντας ίσως ότι είναι χρέος του η διαφύλαξη της μνήμης των γεγονότων του Μπλόκου (Κόκκινος, 2012, σ. 175). Παρότι η ίδια η αφηγήτρια δεν έζησε το γεγονός, δήλωσε ότι εξακολουθεί να είναι συγκινημένη και συναισθηματικά φορτισμένη. Αυτό συμβαίνει γιατί η ιστορία που αφηγείται δεν είναι ένα απλό γεγονός της καθημερινότητας, αλλά ένα τραυματικό γεγονός. Φαίνεται πως η αφήγηση αυτού του τραυματικού γεγονότος απαλύνει κατά κάποιο τρόπο αυτή την «πληγή που έχει μέσα της» (Ανώνυμη αφηγήτρια) η αφηγήτρια. Υποθέτουμε πως αυτό θα ίσχυε στο πολλαπλάσιο για τον ίδιο τον άνθρωπο που έζησε το γεγονός όταν το αφηγήθηκε στην ανώνυμη αφηγήτρια κάποιες δεκαετίες αργότερα. Ίσως με την ανακατασκευή του τραυματικού γεγονότος ο αφηγητής θεραπεύει την επίδραση του τραυματικού γεγονότος (Abrams, 2014, σ. 134).

Η ίδια η ανώνυμη αφηγήτρια αναφέρει ότι παρόμοιες ιστορίες ανθρώπων που γλύτωσαν από το εκτελεστικό απόσπασμα, όπως ο Δημήτρης Χάρος (Λιάτσος, 1986, σ. 45-46), ήταν δύσκολο να μεταφερθούν από τους ίδιους, διότι αυτές οι σκληρές μνήμες αποτελούν «δύσκολη» μνήμη για αυτούς. Η σιωπή αυτών των ανθρώπων ίσως υποδηλώνει την προσπάθειά τους να επούλωση τις πληγές τους από αυτά τα γεγονότα (Μαντόγλου, 2010, σ. 74-76). Όπως αναφέρει και η Abrams (2014, σ. 132-134), άτομα που έχουν βιώσει τραυματικές εμπειρίες είτε τις θυμούνται με μεγάλες λεπτομέρειες είτε δεν μπορούν να τις ανασύρουν στην μνήμη τους καθόλου. Παρόλ' αυτά, στη μαρτυρία που παραχώρησε η ανώνυμη αφηγήτρια, ο άνθρωπος που έζησε το συμβάν μπόρεσε να μεταφέρει την ατομική του μνήμη/μαρτυρία με τη συνεπακόλουθη συναισθηματική φόρτιση.

Όσον αφορά τη συλλογική μνήμη της κοινότητας της Νίκαιας για το Μπλόκο, φαίνεται πως παραμένει ζωντανή μέχρι και σήμερα, παρόλο που έχουν περάσει 75 χρόνια από το ιστορικό συμβάν. Η μνήμη του Μπλόκου της Κοκκινιάς κρατιέται ζωντανή στη σύγχρονη κοινότητα της Νίκαιας μέσα από «τα έθιμα, τους συλλόγους, το δήμο» (ανώνυμη αφηγήτρια). Όλες οι ηλικιακές ομάδες συνδέονται με την ιστορία της πόλης, καθώς «η τρίτη ηλικία δεν έχει ζήσει, αλλά έχει ακούσει από τους γονείς

της τα γεγονότα και η ιστορία ακόμα ζει και εξελίσσεται» (ανώνυμη αφηγήτρια), αλλά και οι νεότερες γενιές ζουν με την μνήμη των γεγονότων μέσα από τα έθιμα και τους συλλόγους που αναφέραμε και προηγουμένως. Σύμφωνα με την ανώνυμη αφηγήτρια, μπορεί η σύγχρονη Νίκαια να είναι μια μοντέρνα πόλη, αλλά η σύγχρονη ιστορία της εξελίσσεται μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο της συλλογικής και ιστορικής μνήμης της πόλης. Όπως είναι φυσικό, η σύγχρονη Νίκαια βρίσκεται σε ένα διαφορετικό χωροχρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο από το αντίστοιχο πλαίσιο της δεκαετίας του 1940. Ως ένα βαθμό η μνήμη του Μπλόκου εμφανίζεται διαφοροποιημένη σε σχέση με περασμένες δεκαετίες, εξαιτίας του διαφοροποιημένου συστήματος εννοιών που είχαν πλαισιωθεί οι αναμνήσεις στο παρελθόν (Μαντόγλου, 2010, σ. 72). Για τη διαφύλαξη της συλλογικής μνήμης της πόλης υπάρχουν πολλά μνημεία. Τα μνημεία αφορούν την προσφυγική ιστορία της πόλης, τη Μάχη και το Μπλόκο της Κοκκινιάς του 1944 (εικ. 17, 18 και 19). Η ανώνυμη πληροφορήτρια αναφέρει ότι «η πόλη είναι γεμάτη από μνημεία που θυμίζουν τα πάντα. Περπατάς και σου μιλάει η ιστορία» και «η Νίκαια κυριολεκτικά πλέει μέσα στην ιστορία από την ίδρυσή της και όσα έζησε μετά». Ο δήμος Νίκαιας έχει συμβάλει μέσα από τα μνημεία και τις διάφορες διευθύνσεις του, όπως αυτή της τρίτης ηλικίας, στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας της πόλης που παραμένει «ζωντανή ιστορία αυτή τη στιγμή» (ανώνυμη αφηγήτρια). Επίσης, ο κεντρικός δρόμος της πόλης έχει το όνομα «7^η Μάρτη» στη μνήμη της μάχης της Κοκκινιάς που έλαβε χώρα πριν από το μπλόκο, το οποίο πραγματοποιήθηκε από τους Γερμανούς ως αντίποινα για τη μάχη του Μαρτίου του 1944.

Εικόνα 17. Μνημείο στο Περιβολάκι (πλατεία Δαβάκη) για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 18. Τιμητική πλάκα στο Περιβολάκι (πλατεία Δαβάκη) για τη Μάχη της Κοκκινιάς (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Εικόνα 19. Ηρώ για το Μπλόκο της Κοκκινιάς στην πλατεία της Οσίας Ξένης, όπου συγκεντρώθηκαν όλοι οι άνδρες της Κοκκινιάς από τους Γερμανούς την ημέρα του Μπλόκου της Κοκκινιάς, στις 17 Αυγούστου του 1944. Το έργο είναι του Γιώργου Ζογγολόπουλου. «Παριστάνει ένα νέο να πέφτει κρατώντας κλαδί ελιάς, ενώ τον συγκρατεί η Δόξα»¹⁰ (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τον κ. Χρήστο Καπαλόπουλο, κάτοικο της Νίκαιας από το 1944 μέχρι και σήμερα. Οι γονείς του ήταν Μικρασιάτες πρόσφυγες, όπως και οι περισσότεροι κάτοικοι της Νίκαιας. Γίνεται αναφορά στην ιστορία της πόλης, η οποία δημιουργήθηκε από τους πρόσφυγες το 1924 και αρχικά ονομάστηκε Νέα Κοκκινιά, επειδή υπήρχε ήδη η συνοικία του Πειραιά, η Παλιά Κοκκινιά. Ο Μιχαηλίδης (1993, σ. 21-22) αναφέρει ότι η Νέα Κοκκινιά χτίστηκε το 1924-1925, ενώ αντίθετα η Παπαδοπούλου (1998, σ. 11) σημειώνει ότι η Κοκκινιά ιδρύθηκε στις 3 Νοεμβρίου του 1922 και άρχισε να κτίζεται στις 18 Ιουνίου του 1923.

Ο κ. Χρήστος Καπαλόπουλος αναφέρει δύο οικογενειακά περιστατικά που περιγράφουν γλαφυρά τη δύσκολη ζωή των προσφύγων όταν έφτασαν στην Κοκκινιά. Ο κ. Καπαλόπουλος ήταν γιός του υπεύθυνου του ΕΛΑΣ για τη συνοικία των Κιλικιανών της Νίκαιας. Στην προφορική του μαρτυρία περιγράφονται γεγονότα και

¹⁰ Βαμβακάς, Ζέρβας, Κατηφές, Λαυρεντιάδου & Τσιαμαντάς. (2004), σ. 144.

περιστατικά που έλαβαν χώρα πριν, μετά και κατά τη διάρκεια του Μπλόκου της Κοκκινιάς που σχετίζονταν με τον πατέρα του, αλλά και τη γενικότερη ιστορική μνήμη της πόλης.

Ο αφηγητής αναφέρει πως «στα χρόνια της Κατοχής, η πόλη ήταν ελεύθερη» (Καπαλόπουλος). Η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν έντονη και μαζική στη Νίκαια, καθώς έλεγχε και τις δύο εισόδους της πόλης. Η πρώτη είσοδος- φυλάκιο του ΕΛΑΣ-βρισκόταν στη σημερινή διασταύρωση των οδών Τζαβέλλα και 7^{ης} Μάρτη, ενώ η δεύτερη στη διασταύρωση των οδών Θηβών και Πέτρου Ράλλη. Από αυτά τα δύο φυλάκια ο ΕΛΑΣ έλεγχε τη Νίκαια. Ο αφηγητής διηγείται ορισμένες ιστορίες που συνδέονται με τα γεγονότα του Μπλόκου, καθώς ο πατέρας του είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην Αντίσταση στη Νίκαια. Η πρώτη ιστορία που δείχνει τη δύναμη και την επιρροή της ΕΑΜικής Αντίστασης στη Νίκαια είναι αυτή ενός ΕΑΜίτη γαλατά, ο οποίος ένα πρωινό παρατήρησε κοντά στην πλατεία της Οσίας Ξένης (που αποτέλεσε μετέπειτα το σημείο συγκέντρωσης για τις εκτελέσεις στη διπλανή Μάντρα) δύο καμιόνια τα οποία μετέφεραν μέλη των ταγμάτων ασφαλείας. Αμέσως ειδοποίησε τους ΕΛΑΣίτες «οι οποίοι αιχμαλώτισαν τους Γερμανοτσολιάδες, τους αφόπλισαν, τους αφαίρεσαν τις φουστανέλες και έδωσαν εντολή στους οδηγούς να τους αποβιβάσουν στην Ομόνοια. Η οποιαδήποτε άλλη ενέργειά τους θα είχε αποτέλεσμα την εκτέλεσή τους. Έτσι κι έγινε, τους αποβίβασαν στην Ομόνοια» (Καπαλόπουλος).

Όσον αφορά τη συλλογική μνήμη της Μάχης και του Μπλόκου της Κοκκινιάς, αυτή ήταν και παραμένει έντονη. Στα μεταπολεμικά χρόνια, «το Μπλόκο της Κοκκινιάς εορταζόταν με μεγαλοπρέπεια παρότι εξακολούθησαν να υπάρχουν για την Κοκκινιά τα «πέτρινα χρόνια» (Καπαλόπουλος). Ο ίδιος θυμάται τις μανάδες όσων εκτελέστηκαν να θρηνούν στους δρόμους της Νίκαιας για πολλά χρόνια ύστερα από τις εκτελέσεις. Η κοινότητα της Νίκαιας ήταν και είναι εξαιρετικά συμπαγής και έχει σε μεγάλο βαθμό ενιαία ταυτότητα. Παρόλ' αυτά, το τελευταίο διάστημα έχει επέλθει μια ιδεολογική ρήξη με επίκεντρο τις εκδηλώσεις μνήμης για το Μπλόκο ανάμεσα στη διοίκηση του δήμου Νίκαιας και το ΚΚΕ. Οι δύο φορείς διοργανώνουν σε διαφορετικές μέρες τις εκδηλώσεις μνήμης και, σύμφωνα με τον κ. Καπαλόπουλο, αυτό είναι αρνητικό, διότι «έχει διασπάσει την ομοιογένεια της πόλης όσον αφορά τις εκδηλώσεις μνήμης για το Μπλόκο της Κοκκινιάς» (Καπαλόπουλος). Αυτό μας δείχνει πως πλέον υπάρχουν τουλάχιστον δύο ομάδες στη Νίκαια που διαθέτουν διαφορετικές συλλογικές μνήμες. Στο σημερινό κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο της Νίκαιας υφίστανται

διαφορετικές συλλογικές μνήμες από ό,τι πριν μερικά χρόνια. Για αυτό το λόγο υπάρχουν διαφορετικές μνήμες για το ιστορικό συμβάν (Halbwachs, 1950/2013α, σ. 73) και αυτό έχει ως συνέπεια οι επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές των κοινωνικών ομάδων να διαφοροποιούνται και να επενεργούν στο παρόν διαφορετικά.

Αυτή η διαπίστωση μπορεί να ενισχυθεί και από τη μαρτυρία του Γιάννη Παπαδόπουλου, του τρίτου αφηγητή για το Μπλόκο της Κοκκινιάς, από την πλευρά της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ και του ΚΚΕ, ο οποίος αναφέρει και τη διαφορά στο περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης, όπως θα δούμε παρακάτω. Παρόλ' αυτά, οι εκδηλώσεις εξακολουθούν να είναι ζωντανές και διαρκούν σχεδόν ένα μήνα. Αντιθέτως, η πολιτεία και οι κυβερνήσεις δεν είχαν λάβει ποτέ μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης μέχρι το 2015. Χαρακτηριστικά ο κ. Καπαλόπουλος αναφέρει ότι «μέχρι το 2015 οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να ρίξουν λήθη και το λέω αυτό μετά λόγου γνώσεως. Δεν ήρθε ποτέ ούτε ένας κυβερνητικός εκπρόσωπος. Επαναλαμβάνω κυβερνητικός εκπρόσωπος για να καταθέσει στεφάνι για τους νεκρούς του Μπλόκου της Κοκκινιάς» (Καπαλόπουλος). Αυτή η αναφορά περιέχει μια αγανάκτηση και ίσως και απογοήτευση για τη στάση της πολιτείας μέχρι το 2015 απέναντι στη μνήμη του Μπλόκου, που προσπαθεί να καταδικάσει σε λήθη. Ίσως αυτή η στάση των κυβερνήσεων να υποδήλωνε μια στρατηγική λήθης και αμνησίας για τα γεγονότα του Μπλόκου, καθώς οι περισσότεροι συνεργάτες των Γερμανών δεν τιμωρήθηκαν από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις και σε πολλές περιπτώσεις συνέχισαν να δρουν ανενόχλητοι. Όπως σημειώνει και η Μαντόγλου (2010, σ. 101-103), η Δεξιά που κέρδισε στον Εμφύλιο εφάρμοσε μια πολιτική θεσμικής αμνησίας για τα γεγονότα της Κατοχής.

Η τρίτη μαρτυρία προέρχεται από τον κ. Γιάννη Παπαδόπουλο, ο οποίος ήταν γιός ενός εργάτη που «ήταν στο Μπλόκο, αλλά δε σκοτώθηκε στο Μπλόκο γιατί δε τους σκότωσαν όλους ευτυχώς» (Παπαδόπουλος). Ο κ. Παπαδόπουλος είναι μέλος της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κοκκινιάς. Αναφέρεται στην ίδρυση της Κοκκινιάς από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες και τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, κατά τη διάρκεια των οποίων συνάντησαν ποικίλες δυσκολίες. Παρόμοιες περιοχές εγκατάστασης ήταν η Δραπετσώνα, η Νέα Ιωνία, η Νέα Φιλαδέλφεια και η Καισαριανή. Αντίθετα οι εύποροι πρόσφυγες ή, όπως τους αναφέρει ο αφηγητής, οι κεφαλαιοκράτες μετανάστες που εγκατέλειψαν τη Μικρά Ασία πριν από τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, εγκαταστάθηκαν στη Νέα Σμύρνη.

Οι πρώτες κατοικίες στην Κοκκινιά ήταν μικρά δώματα με μικρές κουζίνες και κοινά πλυσταριά. Οι πρόσφυγες συνάντησαν μια εχθρική συμπεριφορά από τους γηγενείς «Παλαιοελλαδίτες», όπως αποκαλούσαν τους Πελοποννήσιους και τους Στερεοελλαδίτες που κατοικούσαν σε συνοικίες όμορες της Νίκαιας. Οι γηγενείς αποκαλούσαν τους πρόσφυγες «τουρκόσπορους», «πρόσφιγγες» (λογοπαίγνιο με τις λέξεις «πρόσφυγες» και «σφίγγες») και τις γυναίκες «παστρικές». Στα χρόνια της Κατοχής ο προσφυγικός πληθυσμός της Νίκαιας συνδέθηκε με το ΕΑΜ και τον εφεδρικό ΕΛΑΣ, ενώ οι «παλαιοελλαδίτες που ήταν στον Πειραιά, που ήταν Μανιάτες, Χιώτες, Υδραίοι και από τα νησιά» (Παπαδόπουλος) ως επί το πλείστον ήταν συντηρητικών φρονημάτων.

Εξαιτίας, λοιπόν, της μαζικής συμμετοχής των Κοκκινιωτών στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, οι Γερμανοί και οι συνεργάτες τους σκέφτονταν από τις αρχές του 1944 να στήσουν ένα μεγάλο Μπλόκο στη Νίκαια για να τρομοκρατήσουν τον ντόπιο πληθυσμό και να εξουδετερώσουν την απειλή του εφεδρικού ΕΛΑΣ της πόλης. Η πρώτη τους προσπάθεια έγινε στις αρχές του Μαρτίου του 1944, και απέτυχε εξαιτίας της τεράστιας αντίστασης του ΕΛΑΣ της Νίκαιας. Αυτά είναι τα γεγονότα της Μάχης της Κοκκινιάς που ξεκίνησε στις 4 Μαρτίου και κορυφώθηκε στις 7 Μαρτίου. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ επικράτησαν διώχνοντας τον γερμανικό στρατό και τα τάγματα ασφαλείας από την πόλη (Βαμβακάς, κ.ά., 2004, σ. 21-28). Επίσης ο κ. Καπαλόπουλος αναφέρεται στα γεγονότα της Μάχης και την σπουδαιότητά τους, καθώς και στο ότι υπάρχει ένα σεμνό μνημείο στο Περιβολάκι, στην πλατεία Δαβάκη. Εκτενής αναφορά στη Μάχη της Κοκκινιάς υπάρχει στο ειδικό λεύκωμα του δήμου Νίκαιας (Βαμβακάς, κ.ά., 2004, σ. 27-43) και στο βιβλίο του Λιάτσου (1986, σ. 16-23).

Στις 17 Αυγούστου, όταν έγινε το μεγάλο Μπλόκο της Κοκκινιάς, ο πατέρας του κ. Παπαδόπουλου δούλευε στα ναυπηγεία του Περάματος, στα οποία οι εργάτες κατασκεύαζαν κάποια τσιμεντένια καράβια για τις μεταφορές των Γερμανών στη Μεσόγειο χρησιμοποιώντας τσιμέντο λόγω έλλειψης χάλυβα. Ο πατέρας του κ. Παπαδόπουλου γλύτωσε από το Μπλόκο, επειδή «λίγο μετά το μεσημέρι ήρθε ο Γερμανός υπεύθυνος και πήρε τους εργάτες που δούλευαν και τους απόσυραν λίγο πριν ολοκληρωθεί το μακελειό συνολικά» (Παπαδόπουλος) και αυτό παρότι ο πατέρας του

είχε μια προηγούμενη αιμαχία με τον Μπαντράνη¹¹. Και οι δυο τους συμμετείχαν σε ένα πάρτι, όπου ο Μπαντράνης ήθελε να χορέψει με μια κοπέλα από την παρέα του πατέρα του κ. Παπαδόπουλου, η παρέα του οποίου αντέδρασε στην κίνηση του Μπαντράνη. Ο Μπαντράνης ήταν Κοκκινιώτης και γνωστό μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στα γεγονότα του Μπλόκου ήταν καταδότης των αγωνιστών του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (βλ. Λιάτσος, 1986 και Βαμβακάς, κ.ά., 2004).

Εκατοντάδες από όσους δεν εκτελέστηκαν στη Μάντρα οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο της Γκεστάπο στο Χαϊδάρι, από όπου πολλοί στάλθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Νταχάου της Γερμανίας. Οι σωροί των θυμάτων θάφτηκαν σε ομαδικό τάφο στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών μαζί με τις σωρούς των εκτελεσμένων στην Καισαριανή την Πρωτομαγιά του 1944, αλλά και από άλλες εκτελέσεις και Μπλόκα, όπως εκείνο της Καλλιθέας. «Ουσιαστικά πήγαν οι συγγενείς να εναποθέσουν μια τιμητική πλακέτα γιατί δεν ήξεραν πού έχουν ταφεί οι δικοί τους. Πάντως, όλοι είναι θύματα της Κατοχής» (Παπαδόπουλος). Έτσι, η μνήμη αυτών των τραυματικών γεγονότων ήταν πραγματικά συλλογική ήδη από την επόμενη μέρα των εκτελέσεων και μάλιστα ξεπερνά τα όρια της Νίκαιας.

Στο μνημόσυνο των 40 ημερών μετά το Μπλόκο που έγινε στις 24 Σεπτεμβρίου του 1944 στην πλατεία της οσίας Ξένης, οι ταγματасφαλίτες μαζί με τους Γερμανούς άνοιξαν πυρ στους συγκεντρωμένους που θρηνούσαν, σκοτώνοντας περίπου 15 άτομα. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, έγινε προσπάθεια από τις επίσημες αρχές να αλλοιωθεί το περιεχόμενο της μνήμης, διότι ήταν αδύνατο να τη σβήσουν οριστικά. Η συλλογική μνήμη στην κοινότητα ήταν πολύ ζωντανή, ώστε να μη μπορεί το καθεστώς της Χούντας να επιβάλει μια τελείως διαφορετική αφήγηση στον πληθυσμό. Η θεσμική μνήμη του καθεστώτος της Χούντας δεν μπορούσε να επιβάλει την αφήγησή της στη λαϊκή μνήμη των κατοίκων της Νίκαιας. Με λίγα λόγια δεν μπορούσε να ρίξει λήθη σε πτυχές της συλλογικής μνήμης μέσα από το θεσμικό της λόγο και τις πρακτικές της εξαλείφοντας την κοινωνική μνήμη της πλειοψηφίας των πολιτών της πόλης (Μαντόγλου, 2010, σ. 70). Όσον αφορά τις εκδηλώσεις μνήμης της Μάχης και του Μπλόκου τα τελευταία χρόνια, ο αφηγητής αναφέρει πως ο δήμος Νίκαιας κάνει επετειακές και αποστεωμένες εκδηλώσεις. Σύμφωνα με τον αφηγητή, το

---

¹¹Ο Μπαντράνης ήταν γνωστός Κοκκινιώτης ταγματасφαλίτης. Η δράση του κορυφώθηκε στα γεγονότα του Μπλόκου όταν λειτούργησε ως καταδότης μελών της Εθνικής Αντίστασης, οδηγώντας πολλούς στον θάνατο. Για περισσότερες πληροφορίες (βλ. Λιάτσος, 1986 και Βαμβακάς, κ.ά., 2004).

περιεχόμενο των εκδηλώσεων αυτών απομακρύνονται από τα πραγματικά γεγονότα, καθώς αυτές οι συγκεκριμένες επιτελεστικές πρακτικές παρουσιάζουν όλους τους Έλληνες να κάνουν αντίσταση στους Γερμανούς, ξεχνώντας πως υπήρχαν και συνεργάτες των Γερμανών, όπως τα τάγματα ασφαλείας και οι καταδότες. Επίσης δεν τονίζεται το γεγονός πως αυτοί που έκαναν αντίσταση ήταν μέλη του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και πολλοί από αυτούς ανήκαν στο ΚΚΕ. Ο ίδιος θεωρεί επίσης ότι η μνήμη στη σημερινή κοινότητα της Νίκαιας δεν είναι αρκετά ισχυρή, όπως ήταν παλαιότερα, και βρίσκεται «σε μια λογική τυπικής διαδικασίας». Η συλλογικότητα στην οποία ανήκει, η ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, προσπαθεί να διατηρήσει τη συλλογική μνήμη ζωντανή τονίζοντας τον ρόλο του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση. Υπάρχει επομένως διαφορά ανάμεσα στον κ. Παπαδόπουλο και στους άλλους δύο αφηγητές όσον αφορά το ζήτημα της διατήρησης της συλλογικής μνήμης και στις δράσεις των φορέων για την υπηρέτηση αυτού του σκοπού. Σε αυτό το πλαίσιο, η λαϊκή αντι-μνήμη της κοινωνικής ομάδας που προβάλλεται από την ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ είναι στη συγκεκριμένη φάση περιθωριοποιημένη. Η συλλογική μνήμη για το Μπλόκο κυριαρχείται από την αφήγηση του δήμου και την επίσημη αφήγηση της πολιτείας. Φυσικά, όπως αναφέρει και η Abrams (2014, σ. 138-139), η λαϊκή μνήμη βρίσκεται διαρκώς σε κίνηση και οι περιθωριοποιημένες μνήμες ενσωματώνονται στην κυρίαρχη. Αυτό καθορίζεται κάθε φορά από το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο βρισκόμαστε.

3.2 Η Σφαγή ή το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω

Η Σφαγή ή το Ολοκαύτωμα¹² ή το Μπλόκο του Αιγάλεω έλαβε χώρα στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 (Αγαπητού & Καραμπέλα, 2016, σ. 108·Μιχιώτης, 2001·Μπούρνοβα, 2002, σ. 72-75), λίγο πριν από την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Αθήνα και την Ελλάδα. Οι αναμνήσεις ανθρώπων που έζησαν αυτή την τραυματική εμπειρία ή των συγγενών τους είναι παρόμοιες με εκείνες του Μπλόκου της Κοκκινιάς. Οι αφηγητές για τη Σφαγή του Αιγάλεω είναι δύο. Ο πρώτος

---

¹² Ο όρος «Ολοκαύτωμα» έχει αποδοθεί στις συστηματικές και μαζικές εκκαθαρίσεις των Εβραίων από τους Ναζί. Στην περίπτωση του Αιγάλεω δεν συνέβη φυσικά το ίδιο πράγμα. Στην τοπική ιστοριογραφία αναφέρεται πιο συχνά ως «σφαγή». Στην πραγματικότητα στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 είχαμε τον αποκλεισμό της πόλης από τους Γερμανούς, τη μαζική εκτέλεση κατοίκων και την πυρπόληση κατοικιών, όπως συνέβη και σε πολλές άλλες περιπτώσεις μπλόκων σε δήμους της Αθήνας και του Πειραιά το 1944. Ωστόσο, έχει διαδοθεί το συμβάν ως «Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω». Επίσης, υπάρχει η Ένωση Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω που παλεύει για την αναγνώριση του περιστατικού. Συνεπώς όταν χρησιμοποιούμε τον όρο «Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω» αναφερόμαστε στο μπλόκο ή τη σφαγή του Αιγάλεω.

είναι ο κ. Νίκος Νικολαΐδης, συγγραφέας και μελετητής της πόλης του Αιγιάλεω, ενώ η δεύτερη είναι η κ. Δήμητρα Κορμπά, πρόεδρος της Ένωσης Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγιάλεω, πρώην αντιδήμαρχος του δήμου Αιγιάλεω και συνταξιούχος φιλόλογος-εκπαιδευτικός.

Η συλλογική μνήμη για το Ολοκαύτωμα του Αιγιάλεω πέρασε αρχικά στον κ. Νικολαΐδη μέσα από τις αφηγήσεις του πατέρα του, ο οποίος το 1944 ήταν 17 χρονών. Οι αναφορές του πατέρα του δεν ήταν πολύ εκτενείς, παρότι είχε πολύ ζωντανές αναμνήσεις από τα γεγονότα. Σύμφωνα με τις διηγήσεις του, οι Γερμανοί είχαν πυρπολήσει το Αιγιάλεω και μάλιστα είχε δείξει στον κ. Νικολαΐδη τα σημάδια από τις σφαίρες στους τοίχους των σπιτιών τα οποία δεν υπάρχουν πια. Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις εργατών που δολοφονήθηκαν εν ψυχρώ από τους Γερμανούς μέσα στα καμίνια κατά την ώρα της εργασίας τους (Νικολαΐδης), όπως, για παράδειγμα, στο καμίνι της οικογένειας Βέρρου, όπου εκτελέστηκαν πολλά μέλη της οικογένειας και υπάρχει πρόταση να στηθεί μνημείο για αυτό το τραγικό γεγονός (Κορμπά). Η κ. Κορμπά είναι συγγενής ατόμου που δολοφονήθηκε από τους Γερμανούς. Ο θείος της, Αντώνης Καραλής, ο οποίος ήταν 17 χρονών κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, διαμελίστηκε από μοτοσικλέτα των Γερμανών και ρίχτηκε σε χαντάκι. Έπειτα η μητέρα του βρήκε το σώμα του και θάφτηκε στον ομαδικό τάφο στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών ενώ αργότερα σε ξεχωριστό οικογενειακό τάφο.

Σύμφωνα με τους αφηγητές, αλλά και τους Αγαπητού & Καραμπελα (2016, σ. 18-110), Μιχιώτη (2001, σ. 16-18) και Μπούρνοβα (2002, σ. 72-75), η Σφαγή του Αιγιάλεω ήταν ένα οργανωμένο σχέδιο των Γερμανών για να ξεκινήσουν την αποχώρηση των στρατευμάτων τους από την Αθήνα και συγκεκριμένα από την Ιερά Οδό για να φτάσουν στην Ελευσίνα. Οι Γερμανοί «ζητούσαν πρόσχημα για να προβούν σε κάποια τρομοκρατική ενέργεια ώστε να εξασφαλίσουν ότι δεν θα υπάρχει αντίδραση από τον πληθυσμό ή από τις ένοπλες δυνάμεις της Αντίστασης» (Νικολαΐδης). Η αφορμή δόθηκε μετά από τη συμπλοκή δύο ανταρτών του ΕΛΑΣ με δύο Γερμανούς στρατιώτες που μετέφεραν αλληλογραφία και επέβαιναν σε μηχανή. Ο ένας Γερμανός τραυματίστηκε και επιστρέφοντας στη βάση τους ανέφεραν το γεγονός. Πολύ σύντομα οι Γερμανοί εισέβαλαν στο Αιγιάλεω, πυρπολώντας 300 με 400 σπίτια (Νικολαΐδης), καίγοντας ζωντανούς τους κατοίκους και δολοφονώντας επί τόπου όποιον έβρισκαν. Συνολικά τα θύματα ξεπερνούν τα 100 (Νικολαΐδης). Η κ. Κορμπά αναφέρει ότι κατά

μια πρώτη μαρτυρία οι εκτελεσμένοι έφτασαν τους 96,¹³ ενώ μια δεύτερη έρευνα κάνει λόγο για 83 διότι δε μπορούν να πιστοποιηθούν κάποιοι αγνοούμενοι. Επίσης γίνεται λόγος για 118 κατεστραμμένα σπίτια (Κορμπά)¹⁴. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι το επίκεντρο του Ολοκαυτώματος ήταν η συνοικία του Αγίου Γεωργίου στη διασταύρωση της Ιεράς Οδού με τον Κηφισό και όχι στο ύψος της Παλαιάς Καβάλας, όπου έγινε η συμπλοκή με τους αντάρτες, κάτι που δείχνει ότι οι Γερμανοί ήθελαν εκ των προτέρων να εκκαθαρίσουν τη δίοδο της Ιεράς Οδού από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και όχι να εκδικηθούν για τη συμπλοκή κατά την οποία είχαν και μηδενικές απώλειες. Εν τέλει η Σφαγή σταμάτησε ύστερα από την «παρέμβαση του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού και ενός Σουηδού διπλωμάτη από ό,τι λένε οι μαρτυρίες» (Νικολαΐδης).

Ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα είναι το αν προηγήθηκε μάχη στο Αιγάλεω ώστε να προκληθούν αντίποινα από την πλευρά των Γερμανών. Η κ. Κορμπά και ο κ. Νικολαΐδης αναφέρουν πως κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από έγγραφα και εφημερίδες της εποχής. Επιπλέον η κ. Κορμπά αναφέρει πως οι ΕΛΑΣίτες δεν είχαν εντολή να δώσουν μάχη στο Αιγάλεω τον Σεπτέμβριο του 1944. Η μοναδική μάχη που είχε λάβει χώρα λίγους μήνες πριν τη Σφαγή ήταν στον Ελαιώνα μεταξύ ΕΛΑΣιτών και ταγματoσφαλιτών χωρίς την εμπλοκή Γερμανών. Ο κ. Νικολαΐδης εκτιμάει πως αυτή η συμπλοκή δεν οδήγησε στη Σφαγή της 29^{ης} Σεπτεμβρίου του 1944. Βέβαια, σύμφωνα με τον Μιχιώτη (2001, σ. 68-74) και τις μαρτυρίες που μάζεψε από μαχητές του ΕΛΑΣ των φυλακίων Παλαιάς Καβάλας και Ιεράς Οδού, δόθηκε μάχη ανάμεσα στον ΕΛΑΣ του Αιγάλεω και τους Γερμανούς και ταγματoσφαλίτες. Μάλιστα οι μαχητές του ΕΛΑΣ είχαν εντολή από τη διοίκησή τους να ανοίξουν πυρ σε οποιοδήποτε Γερμανό ή ταγματoσφαλίτη επιχειρούσε να περάσει τις δύο γέφυρες. Οι Αγαπητού και Καράμπελα (2016, σ. 108) αναφέρουν το γεγονός ως «Μάχη του Μπαρουτάδικου», παρότι αμφισβητείται το γεγονός ότι έλαβε χώρα κάποια ευρείας έκτασης μάχη εκείνη τη μέρα (Αγαπητού & Καράμπελα, 2016, σ. 112).

Κάποιοι από τους νεκρούς θάβονται στην αυλή του Αγίου Σπυρίδωνα¹⁵ στο Αιγάλεω χωρίς τα στοιχεία τους. Μετά από λίγες ημέρες, κατά την περίοδο της Απελευθέρωσης, όλοι οι σωροί των εκτελεσμένων μεταφέρονται στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών όπου θάβονται σε ομαδικό τάφο. Μετέπειτα, ο δήμος Αθηναίων δημιουργεί

¹³ Αναφέρεται και στο βιβλίο του Μιχιώτη (2001, σ. 161).

¹⁴ Το βιβλίο του Μιχιώτη (2001, σ. 146) αναφέρει 110 καμένα σπίτια.

¹⁵ Η αναφορά στο βιβλίο του Μιχιώτη (2001) κάνει λόγο για 42 σωρούς.

στο ίδιο σημείο του ομαδικού τάφου έναν μνημειακό χώρο (βλ. εικ. 4). Έπειτα κάποιοι συγγενείς μετέφεραν τις σωρούς σε οικογενειακούς τάφους (Κορμπά).

Σήμερα τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω αποτελούν σημαντική παρακαταθήκη για το Αιγάλεω και την τοπική κοινότητα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του αφηγητή, η ιστορική μνήμη για τα γεγονότα του '44 συνεχίζουν να εμπνέουν τη σημερινή κοινότητα και τις νεότερες γενιές, κρατώντας τη μακριά από μισαλλόδοξες και ρατσιστικές αντιλήψεις. Η συλλογική μνήμη των κατοίκων του Αιγάλεω έχει διαμορφώσει την ταυτότητα της πόλης μέχρι σήμερα και σχετίζεται επίσης με την ιστορία της πόλης από την ίδρυσή της. Ο πρωταρχικός πυρήνας του Αιγάλεω ξεκίνησε από βιομηχανικούς εργάτες που άρχισαν να κατοικούν κατά μήκος της Ιεράς Οδού στα τέλη του 19^{ου} αι. με τη δημιουργία του «Ελληνικού Πυριτιδοποιείου». Έτσι μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. η περιοχή ονομαζόταν Πυριτιδοποιείο ή Μπαρουτάδικο. Ο δεύτερος πυρήνας «ήταν οι καλλιεργητές της γης στα κτήματα του Βοτανικού που υπήρχαν τα τσιφλίκια» (Νικολαΐδης). Από τους πρώτους κατοίκους ήταν εσωτερικοί μετανάστες όπως οι Κυθνιώτες (Κορμπά), ενώ μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες από Μικρά Ασία και Πόντο, καθώς και Ασσύριοι και η συνοικία ονομάστηκε «Νέες Κυδωνιές», όπως αναφέρεται και στη βιβλιογραφία (Αγαπητού & Καράμπελα, 2016· Λερίου, 2009, σ. 215-216· Μπούρνοβα, 2002, σ. 24-39). Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, η πόλη ενισχύθηκε και από εσωτερικούς μετανάστες, διαμορφώνοντας την εργατική φυσιογνωμία που έχει διατηρήσει μέχρι σήμερα.

Παρότι η μνήμη από το Ολοκαύτωμα παραμένει ισχυρή μέχρι σήμερα στο Αιγάλεω, δεν είναι το ίδιο αναγνωρισμένη σε εθνικό επίπεδο, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τα μπλόκα της Κοκκινιάς και του Διστόμου. Το Αιγάλεω δεν έχει αναγνωριστεί σε εθνικό επίπεδο ως μαρτυρική πόλη, διότι δεν έχει ενταχθεί στο «Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών»¹⁶ ώστε να διεκδικήσει αποζημίωση από το γερμανικό κράτος. Φορείς όπως η «Ένωση Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω» πιέζουν ώστε να ενταχθεί το Αιγάλεω σε αυτό το δίκτυο (Κορμπά). Το ζήτημα των

---

¹⁶Το «δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών» ιδρύθηκε το 2000 από διάφορους δήμους της Ελλάδας με σκοπό τη διεκδίκηση ηθικών και οικονομικών αποζημιώσεων από τη γερμανική, ιταλική και βουλγαρική κυβέρνηση για τις εκτελέσεις και καταστροφές που προκάλεσαν οι κατοχικοί στρατοί των τριών χωρών κατά την περίοδο 1941-1944. Στο δίκτυο συμμετέχουν μια σειρά από πόλεις και χωριά της χώρας. Για περισσότερες πληροφορίες: <http://web.archive.org/web/20111002214613/http://www.greekholocausts.gr/gr/index.php?#>.

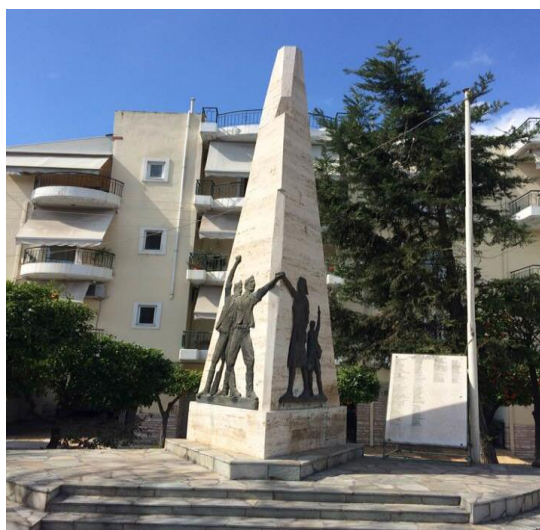
ευθυνών της σημερινής γερμανικής πολιτείας είναι για τον αφηγητή ζωτικής σημασίας και ως επί το πλείστον ηθικό. Επίσης έχει και μια πολιτική σημασία γιατί με αυτό τον τρόπο η γερμανική κυβέρνηση θα δήλωνε έμπρακτα ότι καταδικάζει το γερμανικό ναζιστικό καθεστώς του παρελθόντος υιοθετώντας μια διαφορετική πολιτική μνήμης στα σημερινά πλαίσια (Νικολαΐδης).

Παρόλο που ο αφηγητής δεν είχε συγγενείς του θύματα στη Σφαγή του Αιγάλεω, διακατέχεται από πικρία για τις φρικαλεότητες που διαπράχθηκαν. Επίσης αισθάνεται απογοήτευση για τον γερμανικό λαό για αυτή την ενέργεια που έγινε στο Αιγάλεω που συνεχίζει να υπάρχει μέχρι και σήμερα εξαιτίας της άρνησης της γερμανικής κυβέρνησης να αναγνωρίσει αυτό το έγκλημα. Για την κ. Κορμπά τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος είναι τραυματικά, καθώς το συγγενικό της πρόσωπο χάθηκε με τραγικό τρόπο. Παράλληλα, λόγω της θέσης της στην Ένωση Θυμάτων Ολοκαυτώματος έχει έρθει σε επαφή και έχει πάρει συνεντεύξεις από συγγενείς θυμάτων που μεταφέρουν παρόμοιες τραγικές ιστορίες.

Ο δήμος Αιγάλεω έχει τοποθετήσει ένα μνημείο επί της λεωφόρου Κηφισού κοντά στην Ιερά Οδό και στο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, όπου έγινε το Ολοκαύτωμα, όπως επίσης και το μνημείο στο Γ' Κοιμητήριο. Επίσης το 2014 ο δήμος διοργάνωσε ποικίλες εκδηλώσεις με αφορμή τη συμπλήρωση 70 χρόνων από τα γεγονότα της Σφαγής. Σημαντική ήταν η συμμετοχή των σχολείων, οι μαθητές των οποίων «αποτύπωσαν το γεγονός όπως το βλέπανε μέσα από τις διηγήσεις των μεγάλων» (Νικολαΐδης). Η δράση της Ένωσης Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω έχει δώσει τα τελευταία χρόνια ζωντάνια στις εκδηλώσεις μνήμης, συνδέοντας την επιμνημόσυνη δέηση στο μνημείο επί της Κηφισού με τα γειτονικά σχολεία. Αυτές οι δράσεις είναι σημαντικές για τη διάσωση της συλλογικής μνήμης της πόλης, αν σκεφτεί κανείς πως για πολλά χρόνια μετά τη λήξη του Β' ΠΠ οι Αιγαλιώτες δεν μιλούσαν για τα τραυματικά γεγονότα της Σφαγής, επιλέγοντας τη λήθη για να θεραπεύσουν τις πληγές τους (Κορμπά). Αυτό ενισχύθηκε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου και στη μετεμφυλιακή περίοδο όταν η Αριστερά βγήκε ηττημένη και σε καθεστώς παρανομίας. Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη (2016, σ. 205-207) και η Μπάδα (2016, σ. 238), η περίοδος που διαδέχθηκε τον Εμφύλιο χαρακτηρίστηκε από μια στρατηγική λήθης για τα γεγονότα του Εμφυλίου. Μόλις στη δεκαετία του 1980 και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης διαμορφώθηκε μια νέα συλλογική μνήμη που έγινε καθολικά αποδεκτή από όλες τις πολιτικές παρατάξεις. Σε αυτό το πλαίσιο άρχισε να

διαμορφώνεται και μια επίσημη μνήμη για τη Σφαγή του Αιγάλω και να διαμορφώνονται τόποι μνήμης στην πόλη. Το μνημείο επί της Κηφισού έγινε το 1996 επί δημαρχίας Πάνου Σπηλιόπουλου (εικ. 20). Για το μνημείο στον περιβάλλοντα χώρο του Γ΄ Κοιμητηρίου η κ. Κορμπά αναφέρει ότι:

«Το μνημείο που αναγέρθηκε το 2010 από το δήμο Αιγάλω, επί θητείας Δημήτρη Καλογερόπουλου κατά την οποία ήμουν και εγώ Αντιδήμαρχος Παιδείας και Πολιτισμού του δήμου. Συγκεκριμένα, η τελετή αποκάλυψης της ταφικής πλάκας έγινε τον Οκτώβρη του 2010 και είναι μια λιτή πλάκα με αναγεγραμμένα τα ονόματα των εκτελεσμένων και είναι έργο του γλύπτη Χάρη Λαλέ» (Κορμπά).

Εικόνα 20. Μνημείο για το Ολοκαύτωμα του Αιγάλω επί της Κηφισού, κοντά στην Ιερά Οδό και την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, όπου ξεκίνησε το Ολοκαύτωμα στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 (από το Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας).

3.3 Νίκος Μπελογιάννης

Στο Γ΄ Κοιμητήριο υπάρχει ένα λιτό ταφικό μνημείο στη μνήμη του Νίκου Μπελογιάννη, ιστορικού στελέχους του ΚΚΕ, που εκτελέστηκε στις 30 Μαρτίου του 1952 από στρατοδικείο της κυβέρνησης Πλαστήρα. Η εκτέλεση του Μπελογιάννη και των τριών συντρόφων του μετά τη δεύτερη δίκη του Φεβρουαρίου του 1952 (Παππά, 2010, σ. 126) αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός για πολλούς ανθρώπους, αλλά ιδιαίτερα για τους κοντινούς συντρόφους και τους συγγενείς τους. Οι προφορικές μαρτυρίες για αυτή τη θεματική προέρχονται από δύο άτομα που συνδέθηκαν με διαφορετικό τρόπο με τον Μπελογιάννη. Ο πρώτος αφηγητής είναι ο Νίκος Ν. Μπελογιάννης, γιος του Μπελογιάννη, ο οποίος γεννήθηκε ουσιαστικά μέσα στη φυλακή, καθώς η μητέρα του, η Έλλη Παππά, ήταν καταδικασμένη σε θάνατο. Ο

δεύτερος αφηγητής είναι ο Τάκης Λαζαρίδης, ο οποίος ήταν συγκατηγορούμενος του Μπελογιάννη στη δεύτερη δίκη στην οποία κατηγορήθηκαν για κατασκοπεία.

Ο πρώτος αφηγητής αναφέρεται στα βιογραφικά στοιχεία των γονέων του, δηλαδή του Νίκου Μπελογιάννη και της Έλλης Παππά. Η Έλλη Παππά συμμετέχει στην Εθνική Αντίσταση από τα φοιτητικά της χρόνια στη Φιλοσοφική το 1941. Η δράση του Μπελογιάννη ξεκινάει από τον Μεσοπόλεμο. Συλλαμβάνεται το 1938 και οδηγείται διαδοχικά σε πολλές φυλακές, ενώ μετά την επιβολή της ιταλογερμανικής Κατοχής καταφέρνει να δραπετεύσει από το νοσοκομείο «Σωτηρία», όπου νοσηλευόταν εξαιτίας της φυματίωσης. Καταφεύγοντας στην ύπαιθρο, εντάσσεται στον ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε δημιουργηθεί εν τω μεταξύ, και παίρνει τον βαθμό του ταγματάρχη. Τον Αύγουστο του 1946 γίνεται ξανά ταγματάρχης στον ΔΣΕ κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Σύμφωνα με μαρτυρίες, μετά την ήττα του ΔΣΕ το 1949 και την υποχώρησή του στην Αλβανία και στο υπόλοιπο Ανατολικό Μπλοκ, ο Μπελογιάννης έρχεται δημόσια σε ρήξη με τον Ζαχαριάδη, ασκώντας κριτική για την πορεία του ΚΚΕ από την περίοδο της αποχής στις εκλογές του Μαρτίου του 1946 μέχρι και την στρατηγική για τον Εμφύλιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τον αφηγητή, αυτή η ανοιχτή διαφωνία του Μπελογιάννη με την ηγεσία του ΚΚΕ, οδήγησε τον Ζαχαριάδη στην απόφαση να στείλει τον Μπελογιάννη στην Αθήνα για να ανασυντάξει τις παράνομες οργανώσεις του ΚΚΕ μετά τον Εμφύλιο προσχηματικά, ώστε να πιαστεί από την Ασφάλεια και να οδηγηθεί στην εκτέλεση. Συνεπώς, σύμφωνα με τον αφηγητή, η κύρια ευθύνη για την εκτέλεση του Μπελογιάννη βαραίνει την τότε ηγεσία του ΚΚΕ και προσωπικά τον Ζαχαριάδη. Βέβαια, ο αφηγητής αναφέρει πως η διαφωνία του Μπελογιάννη με τον Ζαχαριάδη προέρχεται από μαρτυρίες που δεν κατονομάζονται, ενώ δεν υπάρχουν γραπτές πηγές. Συνεπώς, η ανοικτή σύγκρουση Ζαχαριάδη-Μπελογιάννη για τη στρατηγική του πρώτου στον Εμφύλιο Πόλεμο αποτελεί ίσως μια εκτίμηση ή άποψη κάποιων ατόμων και όχι τεκμηριωμένο γεγονός.

Η σύλληψη του Μπελογιάννη γίνεται τις παραμονές των Χριστουγέννων του 1950¹⁷. Η πρώτη δίκη αρχίζει στις 19 Οκτωβρίου του 1951 (Βουρνάς, 1981, σ. 26) και ο Μπελογιάννης μαζί με τους συγκατηγορούμενούς του δικάζονται με τον ν. 509/1947, ο οποίος σχετιζόταν με την απόσπαση μέρους της ελληνικής επικράτειας, την ανατροπή του πολιτεύματος και του κοινωνικού συστήματος και κήρυσσε παράνομο το ΚΚΕ.

---

¹⁷ Η ακριβής ημερομηνία που συνελήφθη ο Νίκος Μπελογιάννης από την Ασφάλεια ήταν η 20^η Δεκεμβρίου του 1950 (Βουρνάς, 1981, σ. 15).

Ψηφίστηκε το 1947 κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Στη συνέχεια, ο αφηγητής αναφέρει ότι «το κατηγορητήριο κατέρρευσε και τους ήρθε θείο δώρο η σύλληψη των ασύρματων. Οι ασύρματοι, ας πούμε, στη Γλυφάδα που από εκεί και πέρα στοιχειοθετήσανε κατηγορητήριο με τον 375 που ήτανε περί κατασκοπείας» (Μπελογιάννης). Ο νόμος 375/1936 είχε θεσπιστεί από τη δικτατορία του Μεταξά, ο οποίος ουσιαστικά έθετε εκτός νόμου όλους τους αντιφρονούντες στο καθεστώς, αντιμετωπίζοντάς τους ως κατασκόπους. Ο αφηγητής δείχνει να μη θυμάται τις λεπτομέρειες για τη δεύτερη δίκη, ιδιαίτερα όσον αφορά τις συλλήψεις Καλούμενου και Αργυριάδη, στα σπίτια των οποίων βρισκόνταν οι παράνομοι ασύρματοι πομποί του ΚΚΕ. Εν συνεχεία γίνεται λόγος για την επιστολή του Πλουμπίδη προς τους στρατοδίκες, στην οποία το βαριά άρρωστο στέλεχος του ΚΚΕ έπαιρνε ολόκληρη την ευθύνη του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στις δικές του πλάτες (Βουρνάς, 1981, σ. 72-73). Αμέσως μετά τη δημοσίευση της επιστολής του Πλουμπίδη, η ηγεσία του ΚΚΕ, που βρισκόταν εξόριστη, τη διέψευσε ως πλαστή δίνοντας το πράσινο φως στο στρατοδικείο να υλοποιήσει την απόφαση της θανατικής καταδίκης.

Για τη διατήρηση της μνήμης του Μπελογιάννη υπάρχει ένας αδριάντας στην Αμαλιάδα, πόλη στην οποία γεννήθηκε, μια αναμνηστική πλάκα στο άλσος Γουδί¹⁸ και το μουσείο «Νίκος Μπελογιάννης» στην Αμαλιάδα. Σύμφωνα με τον αφηγητή, η αρχική φιλοσοφία της μόνιμης έκθεσης του μουσείου ήταν να παρουσιάσει τον Μπελογιάννη ως έναν διανοούμενο της Αριστεράς, ενώ το ΚΚΕ ήθελε να δώσει έμφαση στο ρόλο του Μπελογιάννη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Έτσι, έχουμε τη σύγκρουση δύο διαφορετικών όψεων της συλλογικής μνήμης ή αλλιώς του «πνεύματος», όπως αναφέρει ο αφηγητής, του Μπελογιάννη. Ένα άλλο πεδίο αντιπαράθεσης με το ΚΚΕ ήταν στην κηδεία της μητέρας του αφηγητή και σύντροφο του Μπελογιάννη, Έλλης Παππά. Η κηδεία έλαβε χώρα στις 31 Οκτωβρίου του 2009¹⁹. Ο αφηγητής αναφέρει πως μαζί με την κηδεία της Έλλης Παππά έγινε και η πολιτική κηδεία του Μπελογιάννη, καθώς οι σωροί του Μπελογιάννη και των συντρόφων του που εκτελέστηκαν μαζί θάφτηκαν στην αυλή του νοσοκομείου «Σωτηρία». Μετά από τρία χρόνια, η μητέρα του Μπελογιάννη μετέφερε τη σορό του στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών ώστε να ταφεί εκεί. Ωστόσο δεν είχε γίνει ποτέ επίσημη κηδεία του. Οπότε,

---

¹⁸Συγκεκριμένα βρίσκεται στην είσοδο του Πάρκου Σχολής Χωροφυλακής επί της λεωφόρου Μεσογείων.

¹⁹Άρθρο της Μάρκα στην εφημερίδα «Ελευθεροτυπία». Προσπελάσιμο στις 20/4/2019. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=96421>.

με πρωτοβουλία του αφηγητή, πραγματοποιήθηκε η πολιτική κηδεία του Μπελογιάννη μαζί με της Έλλης Παππά το 2009. Για να μη δοθεί έκταση στο γεγονός, ο αφηγητής δεν ανακοίνωσε ότι θα πραγματοποιηθεί κηδεία του Μπελογιάννη, με συνέπεια να μην κινητοποιηθούν μαζικά τα μέλη του ΚΚΕ στην κηδεία και προσπαθήσουν να δώσουν ένα διαφορετικό περιεχόμενο στην μνήμη του Μπελογιάννη από αυτό που επιθυμεί ο αφηγητής. Κατά κάποιο τρόπο, έχουμε μια συνεχιζόμενη διαπάλη για την μνήμη του Μπελογιάννη ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές ομάδες, οι οποίες προσπαθούν να προωθήσουν μια διαφορετική μνήμη.

Η ταυτότητα του αφηγητή έχει διαμορφωθεί από την τραυματική μνήμη της εκτέλεσης του πατέρα του και τις φυλακίσεις της μητέρας του. Από την συνέντευξη έγινε ολοφάνερο ότι θεωρεί την ηγεσία του «ορθόδοξου» ΚΚΕ εξίσου υπεύθυνη με την Δεξιά παράταξη για την υπόθεση Μπελογιάννη και την εκτέλεση του πατέρα του. Αυτή η ταυτότητα είναι μάλλον καθορισμένη από την προσπάθεια «ανανέωσης» του ΚΚΕ και της Αριστεράς που άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και συγκρούστηκε με την επίσημη «ορθοδοξία» του ΚΚΕ. Η ανάγκη πολλών αγωνιστών, όπως η Έλλη Παππά, να συνειδητοποιήσουν τι έφταιξε για την ήττα της Αριστεράς μετά τον Εμφύλιο, τους οδήγησε στη σταδιακή διαμόρφωση αυτής της συλλογικής ταυτότητας. Ίσως είναι αυτή η ταυτότητα του αφηγητή, η οποία τον οδηγεί σε ανοικτή σύγκρουση με το ΚΚΕ κατά την τελευταία δεκαετία (το 2009 στην πολιτική κηδεία των Μπελογιάννη και Παππά και στα εγκαίνια του μουσείου Μπελογιάννη στην Αμαλιάδα το 2017). Σε αυτό πλαίσιο πρέπει να δούμε και τις διαφορετικές ερμηνείες για την παρακαταθήκη που άφησε η δράση του Μπελογιάννη. Η μόνιμη έκθεση του μουσείου στην Αμαλιάδα ανέδειξε τις διαφορετικές μνήμες για το έργο του Μπελογιάννη. Σύμφωνα με τον αφηγητή, η ηγεσία του ΚΚΕ τονίζει τη δράση του Μπελογιάννη στον ΕΛΑΣ και ιδιαιτέρως στον ΔΣΕ. Σε σημαντικό βαθμό αφήνει να χαθεί στη λήθη η συμβολή του ως διανοούμενου και θεωρητικού που ήρθε σε σύγκρουση με την τότε ηγεσία του κόμματος. Από την άλλη, ο αφηγητής ανακατασκευάζει την μνήμη του Μπελογιάννη ως διανοούμενου και αφήνει στη λήθη τον ρόλο του στον ΔΣΕ. Αυτό συμβαίνει λόγω της αντιδιαστολής που υπάρχει ανάμεσα στις δύο διαφορετικές. Έτσι, εφαρμόζονται δύο διαφορετικές πολιτικές λήθης από δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Μαντόγλου, 2010, σ. 81-82). Παρατηρούμε ότι η μνήμη ανακατασκευάζεται κάθε φορά από διαφορετικές ομάδες μέσα σε διαφορετικά πλαίσια και με διαφορετικό

περιεχόμενο. Ο αφηγητής νιώθει «πιο πολύ αγανάκτηση για το πώς πήγε χαμένος» (Νίκος Ν. Μπελογιάννης) ο πατέρας του.

Ο δεύτερος αφηγητής, ο Τάκης Λαζαρίδης, ήταν γιος αγωνιστών του ΚΚΕ, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο πατέρας του, Κώστας Λαζαρίδης, ήταν επαγγελματικό στέλεχος του ΚΚΕ και κατά τη διάρκεια της Κατοχής αποτέλεσε τον γραμματέα του Εργατικού ΕΑΜ, το οποίο οργάνωνε μαχητικές απεργίες στα αστικά κέντρα ενάντια στις κατοχικές κυβερνήσεις. Ο πατέρας του εκτελέστηκε τον Μάιο του 1943 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής²⁰, ύστερα από μια αποτυχημένη απόπειρα για τη διεξαγωγή απεργίας στον κλάδο του ηλεκτρισμού. Επίσης, το 1943 η μητέρα του φυλακίστηκε από βουλγαρικό έκτακτο στρατοδικείο σε ισόβια δεσμά, αλλά απελευθερώθηκε μετά την ήττα των δυνάμεων του Άξονα. Ο αφηγητής συνδέθηκε με το ΚΚΕ από νεαρή ηλικία. Το 1946 ο αφηγητής μαζί με την αδερφή του πηγαίνουν στην Αθήνα και διαμένουν στο σπίτι του Αργυριάδη στη Γλυφάδα, όπου το 1947 θα φυλαχθεί ο ένας εκ των δύο παράνομων ασυρμάτων του ΚΚΕ. Ο αφηγητής θα συλληφθεί το καλοκαίρι του 1947 και θα πάει εξορία στην Ικαρία. Το φθινόπωρο θα αφεθεί ελεύθερος και θα συνεχίσει την κομματική δουλειά στο σπίτι της Γλυφάδας βοηθώντας τον Αργυριάδη στη χρήση του ασυρμάτου για την επικοινωνία των παράνομων οργανώσεων του ΚΚΕ με την εξόριστη Κεντρική Επιτροπή του κόμματος. Μετά το τέλος της πρώτης δίκης της «υπόθεσης Μπελογιάννη», ανακαλύπτεται ο ασύρματος της Γλυφάδας και συλλαμβάνεται ο Αργυριάδης. Ο αφηγητής, που ήταν φαντάρος από τις αρχές του 1951, συλλαμβάνεται στα μέσα του Νοεμβρίου του 1951 και οδηγείται στη δεύτερη δίκη που αρχίζει στα μέσα του Φεβρουαρίου του 1952. Πέρα από τον Αργυριάδη, ο αφηγητής δεν γνώριζε τους άλλους συγκατηγορούμενους του. Βέβαια, αναφέρει ότι είχε δει μια φορά τον Μπελογιάννη στο σπίτι της Γλυφάδας το 1950, αλλά κατά τη διάρκεια της δίκης προσποιούταν ότι δεν τον γνωρίζει.

Οι κατηγορούμενοι δικάζονται με τον νόμο 375/36 που αναφέραμε και πιο πάνω. Οι κατηγορίες είναι βαρύτατες, αφού οι κατηγορούμενοι δικάζονται ως κατάσκοποι της Σοβιετικής Ένωσης. Η δίκη ξεκινάει στα μέσα Φεβρουαρίου και τελειώνει στα τέλη του ίδιου μήνα το 1952. Ο αφηγητής αναφέρει ότι η δίκη ήταν στημένη και στηριζόταν σε ψευδείς κατηγορίες. Η απόφαση ήταν η επιβολή θανατικής

---

²⁰ Αναφέρεται και στο βιβλίο του Λαζαρίδη «Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι» (1989/2008, σ. 231). Βέβαια, σε ένα άρθρο του Γ. Πετρόπουλου στον ιστότοπο του «Ριζοσπάστη» αναφέρεται ότι ο Κώστας Λαζαρίδης εκτελέστηκε στις 13 Μαρτίου του 1943 (26 Ιουλίου 1997). Προσπελάσιμο στις 20/4/2019. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3617900>.

ποινήs για τους εξής οκτώ κατηγορούμενους: Μπελογιάννης, Αργυριάδης, Καλούμενος, Μπάτσης, Παππά, Λαζαρίδης, Μπισμπιάνος και Τουλιάτος. Τελικά εκτελέστηκαν οι τέσσερις πρώτοι στις 30 Μαρτίου του 1952, ενώ στους υπόλοιπους τέσσερις δόθηκε χάρη από το Συμβούλιο Χαρίτων. Οι αναμνήσεις που έχει ο αφηγητής από τον Μπελογιάννη είναι από τον ένα μήνα που παρέμειναν στο ίδιο κελί στις φυλακές της Καλλιθέας, περιμένοντας να εκτελεστεί η απόφαση ή να τους δοθεί χάρη από το Συμβούλιο Χαρίτων. Τον Μάρτιο του 1952 υπήρξαν εγχώριες αλλά και διεθνείς αντιδράσεις ενάντια στην απόφαση των εκτελέσεων των οκτώ κομμουνιστών. Υπό αυτή την πίεση, το Συμβούλιο Χαρίτων έδωσε χάρη στους τέσσερις από τους οκτώ. Πρωτοφανές γεγονός είναι ότι η εκτέλεση έλαβε χώρα Κυριακή ξημερώματα για να μην υπάρξει λαϊκή κινητοποίηση για τη ματαίωσή της.

Ο αφηγητής αναφέρει ότι οι κρατούμενοι κοιμόντουσαν κάθε βράδυ με τα ρούχα για να είναι έτοιμοι το πρωί για το εκτελεστικό απόσπασμα. Είναι συναισθηματικά φορτισμένα τα εξής λόγια του αφηγητή:

«Ήρθανε 2 η ώρα και λοιπά, μπήκαν μέσα ένα τσούρμο φύλακες, χωροφύλακες. Ο Μπελογιάννης βέβαια κατάλαβε αμέσως και λέει: «Πάμε για καθαρό αέρα;» Με ένα πικρό χαμόγελο. Ντύθηκε λοιπόν απευθείας, σηκώθηκε, έβαλε το σακάκι του δηλαδή, τι άλλο; Και ξεκίνησε, έφυγε. Ακολούθησε και ο Μπάτσης. Και ο Μπάτσης υπήρξε αγέρωχος. Παρότι ήταν εντελώς αθώς και δεν είχε καμιά σχέση. Και εγώ όταν κινώ για να ακολουθήσω, μου λέει ο αρχιφύλακας: «Εσύ Λαζαρίδη κάτσε». Κι έτσι και εγώ έκατσα. Τι να έκανα; Και να ήθελα να πάω, δεν μπορούσα» (Λαζαρίδης).

Ο αφηγητής ήταν έτοιμος να πάει για εκτέλεση μαζί με τους υπόλοιπους δύο συγκατατούμενούς του που βρίσκονταν στο ίδιο κελί μαζί του, χωρίς δισταγμό. Κατά τον ίδιο τρόπο παρέμεινε στο κελί του όταν ο φύλακας του είπε να μείνει εκεί. Σε αυτό το απόσπασμα μπορούμε να παρατηρήσουμε την αποστασιοποίηση του αφηγητή από αυτή την τραυματική εμπειρία που βίωσε λίγο πριν πάρουν τους συγκατατούμενούς του για το εκτελεστικό απόσπασμα. Όπως αναφέρει και η Abrams (2014, σ. 135), η αποστασιοποίηση από ένα τραυματικό γεγονός είναι ένας αμυντικός μηχανισμός των ανθρώπων που βίωσαν τέτοιου είδους γεγονότα. Στο πλαίσιο της συνέντευξης του κ. Λαζαρίδη για την παρούσα εργασία, ο κ. Λαζαρίδης έδειξε μια παρόμοιου τύπου συναισθηματική αποστασιοποίηση όταν αναφέρθηκε στο συγκεκριμένο γεγονός. Επιπλέον δεν αναφέρει κάποια συγκεκριμένη εμπειρία του από τον Μπελογιάννη κατά

τη διάρκεια του ενός μήνα που παρέμειναν στο ίδιο κελί περιμένοντας να εκτελεστεί η απόφαση της θανατικής καταδίκης. Η μόνη αναφορά που κάνει στον Μπελογιάννη κατά τη διάρκεια της κράτησής τους στις φυλακές της Καλλιθέας είναι ότι ο Μπελογιάννης ήταν «καθημερινός άνθρωπος» (Λαζαρίδης). Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως αποστασιοποίηση από τις αναμνήσεις των εφιαλτικών ημερών της κράτησής του στις φυλακές της Καλλιθέας τον Μάρτιο του 1952. Βέβαια, ο ίδιος σημειώνει ότι ο Μπελογιάννης ήταν επιφυλακτικός, διότι δεν εμπιστευόταν τον συγκρατούμενο Μπάτση και δεν μιλούσε για πολιτικά ζητήματα. Από την άλλη, τις πρώτες ημέρες στο ίδιο κελί με τον Μπελογιάννη βρισκόταν μόνο ο αφηγητής, ένα διάστημα για το οποίο θα μπορούσε να έχει ο αφηγητής κάποια ανάμνηση να αναφέρει. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του αφηγητή (Λαζαρίδης, 2008, σ. 245-246) αναφέρεται στο ότι οργανώνονταν κατά τη διάρκεια της κράτησής τους στην Καλλιθέα κάποιες «ψυχαγωγικές δραστηριότητες» από τον Μπελογιάννη. Στη συνέντευξη δεν έγινε αναφορά από τον αφηγητή σε αυτό το γεγονός.

3.4 Μάρκος Βαμβακάρης

Ο Μάρκος Βαμβακάρης γεννήθηκε στις 10 Μαΐου του 1905 στην Άνω Χώρα της Σύρου (Βαρθαλίτης, 2019, σ. 35· Σχορέλης, 1977/1988, σ. 197). Θεωρείται ο «Πατριάρχης του ρεμπέτικου τραγουδιού» γιατί ήταν ο σημαντικότερος συνθέτης του αστικού λαϊκού τραγουδιού, αυτό που ονομάστηκε ρεμπέτικο. Οι μεταγενέστεροι συνθέτες ακολούθησαν τα χνάρια του Βαμβακάρη όσον αφορά τη σύνθεση και το παίξιμο του μπουζουκιού (Βαρθαλίτης, 2019, σ. 49· Σχορέλης, 1977/1988, σ. 198). Η δημιουργία ολόκληρης Σχολής με επίκεντρο τον Πειραιά την περίοδο 1933-1937 είναι κατά κύριο λόγο έργο του Βαμβακάρη, ο οποίος ταυτόχρονα καθιερώνει το μπουζούκι ως κύριο όργανο παραμερίζοντας τα σμυρνιο-πολιτικά όργανα (Γεωργιάδης, 2006, σ. 56-62). Συνεπώς, ο Βαμβακάρης κατέχει, ίσως, τη σημαντικότερη θέση όσον αφορά το λαϊκό τραγούδι, διότι η επίδρασή του ξεκινάει από τη δεκαετία του 1930 και φτάνει μέχρι και σήμερα. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον Μάρκο Βαμβακάρη προέρχονται από τον κ. Παναγιώτη Κουνάδη, ερευνητή του ρεμπέτικου τραγουδιού και τον κ. Στέλιο Βαμβακάρη, γιο του Μάρκου Βαμβακάρη και μουσικό.

Ο πρώτος αφηγητής, ο κ. Κουνάδης, περιγράφει μια από τις πρώτες συναντήσεις του με τον Βαμβακάρη, τον Ιούλιο του 1965, μια ημέρα μετά την πτώση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, δηλαδή την περίοδο των «Ιουλιανών του '65». Ο Βαμβακάρης ήταν ενάντια στις κινήσεις του παλατιού και την πτώση της κυβέρνησης

λέγοντας στον κ. Κουνάδη «Είδατε τι έκανε η πουτάνα;», εννοώντας τη μητέρα του βασιλιά που οργάνωσε το κοινοβουλευτικό πραξικόπημα και οδήγησε στην κρίση των Ιουλιανών. Η πολιτική στάση του Βαμβακάρη ήταν πολύ διαφορετική πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, περίοδο που ο Βαμβακάρης ήταν φιλοβασιλικός και είχε γράψει και σχετικό τραγούδι, το «Καλώς μας ήρθες βασιλιά». Αυτό εξηγείται μέσα στο πλαίσιο της περιόδου, όπου πολλοί άνθρωποι χαμηλών κοινωνικών τάξεων στήριζαν το μοναρχικό καθεστώς. Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος είχε την αποδοχή του πληθυσμού, έστρεψε ακόμα περισσότερους ανθρώπους στην υποστήριξη της μοναρχίας. Φυσικά, μετά τον πόλεμο, οι απόψεις του Βαμβακάρη άλλαξαν και έφτασε μέχρι την υποστήριξη του σοσιαλισμού ως κοινωνικό σύστημα (Γεωργιάδης, 2006, σ. 32).

Η συμβολή του Μάρκου Βαμβακάρη στο λαϊκό τραγούδι ήταν πολύ σημαντική. Αρχικά, σημαντικοί συνθέτες από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη φτάνουν στο ελληνικό κράτος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Σημαντικότεροι συνθέτες είναι οι Τούντας και Σκαρβέλης. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 ο Βαμβακάρης αρχίζει να ηχογραφεί στις εταιρίες Columbia, His Master's Voice, Parlophone και Odeon. Αυτές οι ηχογραφήσεις είναι οι πρώτες στις οποίες ακούγεται το μπουζούκι ως όργανο. Ο Βαμβακάρης προσάρμοσε το παίξιμο του μπουζουκιού στην παράδοση του δίστιχου και επηρεάστηκε από το χασάπικο και το ζεϊμπέκικο ρυθμό. Επίσης η φωνή του «πατούσε πάνω» στο μπουζούκι. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η φωνή του Μάρκου ήταν καθημερινή και έτσι ταυτίστηκαν χιλιάδες άνθρωποι με τα τραγούδια του. Το 1934 η νέα Σχολή του Πειραιά και το μπουζούκι ήταν δημοφιλείς και δημιουργήθηκε η πρώτη κομπανία μπουζουκιών, γνωστή ως «Τετράς η ξακουστή του Πειραιά», με μέλη της τον Βαμβακάρη, τον Παγιουμτζή, τον Μπάτη και τον Δελιά. Αυτοί είναι κάποιοι λόγοι για την επιτυχία του Βαμβακάρη τη δεκαετία του '30. Παράλληλα, είχε επηρεαστεί και από τη δυτική μουσική και το ελαφρό τραγούδι και είχε αναφέρει τον Αττίκ ως επιρροή. Το 1937, όμως, μετά την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, απαγορεύονται οι αμανέδων, τα χασικλίδικων ρεμπέτικων και γενικότερα οι ανατολίτικων ήχων. Μετά τον πόλεμο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50, ο Μάρκος Βαμβακάρης σχεδόν εξαφανίζεται από τη δισκογραφία. Ζει πολύ δύσκολα με την οικογένειά του παίζοντας σε μικρά μαγαζιά. Το 1960 κυκλοφορεί δίσκο με δικά του τραγούδια που τα ερμηνεύει ο Μπιθικώτσης, ενώ

λίγο αργότερα κάποιες επανεκτελέσεις παλιών τραγουδιών του με τη βοήθεια του Τσιτσάνη.

Ο αφηγητής αναφέρει πως ο Βαμβακάρης ήταν πολύ αγαπητός και ανοιχτόκαρδος ως άνθρωπος. Είχε «κοινωνική ευθυκρισία» και προσπαθούσε να βοηθήσει τους συνανθρώπους του. Αυτό το είχε διαπιστώσει και από άλλους μουσικούς που γνώριζαν τον Βαμβακάρη και μιλούσαν με τα καλύτερα λόγια για αυτόν. Ο αφηγητής αναφέρει ότι «με την πρώτη κουβέντα τον αγαπούσες. Ήταν ένας άνθρωπος που δεν σου έλεγε ψέματα και ήταν καθαρός, Ήταν τόσο ωραίος αφηγητής, μίλαγε πολύ ωραία» (Κουνάδης). Ως προσωπική και συγκινητική ανάμνηση από τον Μάρκο αναφέρει μια συνομιλία που είχε μαζί του από το τηλέφωνο το '70-'71, όταν ο αφηγητής βρισκόταν στο Παρίσι. Τότε ο αφηγητής ετοιμάζε με τον Καλογιάννη να κυκλοφορήσουν ένα δίσκο για το ρεμπέτικο και το ανακοίνωσε στον Βαμβακάρη από το τηλέφωνο. Ο Βαμβακάρης του είπε: «Κουνάβη (έτσι αποκαλούσε τον κ. Κουνάδη ο Βαμβακάρης), μη με ξεχάσεις...» και ο αφηγητής του απάντησε: «Όχι ρε Μάρκο, δε σε ξεχνάω» (Κουνάδης). Ο αφηγητής αναφέρει πως ο Βαμβακάρης είναι για εκείνον ιερό πρόσωπο, δεύτερος πατέρας και «ό,τι πρόβλημα και να είχαμε πηγαίναμε σε αυτόν» (Κουνάδης). Αυτό αναδεικνύει μια πολύ διαφορετική εικόνα από εκείνη που πρόβαλλαν οι επικριτές του ρεμπέτικου που έλεγαν εσφαλμένα ότι ο Βαμβακάρης και οι ρεμπέτες ήταν περιθωριακοί και τους δαιμονοποιούσαν. Για τη μνήμη του Βαμβακάρη έχουν διοργανωθεί πολλές συναυλίες, ενώ το 1994-1995 δόθηκε το όνομά του στο δρόμο που βρισκόταν το σπίτι του, δηλαδή στην οδό Οφρυνίου στα Άσπρα Χώματα της Νίκαιας και έχει τοποθετηθεί πλακέτα στο κτίριο.

Ο δεύτερος αφηγητής αναφέρει τις συνθήκες μέσα στις οποίες μεγάλωσε στα Άσπρα Χώματα της Νίκαιας και τον Πειραιά. Τη δεκαετία του '50 υπήρχε ένα έντονο κλίμα φόβου και πολιτικής αντιπαράθεσης στη Νίκαια ανάμεσα σε κομμουνιστές και πρώην δωσίλογους. Παράλληλα, όμως, ήταν τυχερός που μεγάλωσε ως γιος του Μάρκου Βαμβακάρη. Λέει χαρακτηριστικά ότι: «[...] η μουσική ήταν η κουδουνίστρα μου». Όλα τα μέλη της οικογένειάς του είχαν κάποια σχέση με τη μουσική. Γίνεται αναφορά στον τρόπο που μεγάλωσε ο αφηγητής και κάποιες προσωπικές αναμνήσεις από τον πατέρα του. Η δεκαετία του '50 ήταν πολύ δύσκολη οικονομικά για την οικογένεια του Μάρκου Βαμβακάρη, καθώς οι δισκογραφικές εταιρίες στράφηκαν σε άλλους συνθέτες μετά τη λήξη του πολέμου. Οι προσωπικές αναμνήσεις του αφηγητή αφορούν τη στάση του Μάρκου Βαμβακάρη απέναντι στους τρεις γιους του. Παρότι

έβγαζε πολύ λίγα χρήματα από τα μαγαζιά που έπαιζε, φρόντιζε να χαρίζει σε όλα τα παιδιά του από κάτι κάθε φορά, όπως για παράδειγμα ένα μήλο ή μια τυρόπιτα. Ο αφηγητής ανέφερε πως δεν θα ξεχάσει την προσφορά του πατέρα του και σκεφτόταν τότε ότι: «Με σκέφτεται ο πατέρας μου» (Στέλιος Βαμβακάρης). Επίσης ο Μάρκος Βαμβακάρης ήταν δοτικός προς τα ζώα. Ο αφηγητής φέρνει ως παράδειγμα μια γάτα της γειτονιάς που ανέβαινε στους ώμους του Μ. Βαμβακάρη γιατί την τσίριζε τακτικά, παρά τη μεγάλη φτώχεια του. Ως άνθρωπος ήταν απλός και πρόθυμος να βοηθήσει τους συνανθρώπους του και ιδιαίτερα τους συναδέλφους του. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως «όλοι αυτοί οι άνθρωποι, οι οποίοι ήταν της σχολής του, ήταν μια οικογένεια, υπήρχε ένας πολύ μεγάλος σεβασμός αναμεταξύ τους, γιατί όλοι αυτοί ήταν αξίες» (Σ. Βαμβακάρης).

Ο Μάρκος Βαμβακάρης έφτιαξε μια ολόκληρη Σχολή του ρεμπέτικου στη δεκαετία του '30. Όσον αφορά την τεχνοτροπία και το στυλ της μουσικής του, επηρεάστηκε από τα δημοτικά, παραδοσιακά τραγούδια και στη συνέχεια «έκανε δικό του πράγμα, δικό του κούρδισμα, δηλαδή κούρδισε πάνω στη φωνή του, πάνω στο χαρακτήρα του...» (Σ. Βαμβακάρης). Επίσης επηρεαζόταν από ήχους της φύσης παρότι ζούσε σε αστικό περιβάλλον, διότι είχε 150 κλουβιά με σπουργίτια και καρδερίνες, τα οποία άκουγε να κελαηδούν και έπαιζε παράλληλα με το μπουζούκι του. Στιχουργικά επηρεαζόταν από πράγματα της καθημερινής ζωής και έγραφε βιωματικά. Έχει γράψει τραγούδια για διάφορα επαγγέλματα, αλλά και πιο κοινωνικο-πολιτικά, όπως το «Χαϊδάρη», που αναφέρεται στις φυλακίσεις και τα βασανιστήρια αγωνιστών.

Η μνήμη του Μάρκου Βαμβακάρη παραμένει ολοζώντανη σήμερα. Το μπουζούκι, όργανο το οποίο εισήγαγε ο Βαμβακάρης στη δισκογραφία, και τραγούδια όπως η «Φραγκοσυριανή» είναι πασίγνωστα όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό. Ο αφηγητής αναφέρει ότι Ιάπωνες και Κορεάτες μαθαίνουν και παίζουν μπουζούκι, Γερμανοί και Ολλανδοί ενδιαφέρονται για το έργο του Βαμβακάρη και η αυτοβιογραφία του Μάρκου έχει μεταφραστεί στα αγγλικά και τα γαλλικά. Ο Βαμβακάρης είναι συνυφασμένος με την Ελλάδα και αναγνωρίζεται παγκόσμια αυτό. Οι δράσεις που έχουν γίνει για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης του Μάρκου Βαμβακάρη περιλαμβάνουν τη διοργάνωση των Βαμβακάρειων από τον δήμο Σύρου, το μουσείο και την προτομή του στην Άνω Σύρο, τη μετονομασία της οδού Οφρυνίου σε οδό Βαμβακάρη, την τοποθέτηση μιας πλακέτας στο σπίτι του στη συνοικία των

Άσπρων Χωμάτων της Νίκαιας επί δημαρχίας Τράπαλη και τη δημιουργία ενός μαυσωλείου στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών, όπου τοποθετήθηκαν τα οστά του Μάρκου Βαμβακάρη.

Αυτός ο οικογενειακός τάφος αποτελεί ένα από τα πιο όμορφα μνημεία του Γ' Κοιμητηρίου, ο οποίος συμπεριλαμβάνει μια προτομή του σπουδαίου ρεμπέτη και αποσπάσματα αφιερωμένα στον Μάρκο από συνεντεύξεις σημαντικών μουσικών, τα οποία βρίσκονται ανάγλυφα πάνω στα ολόλευκα μάρμαρα του ταφικού μνημείου. Αυτό το πολύ αξιόλογο μνημείο δημιουργήθηκε το 2017 με τη χρηματοδότηση του μεγαλύτερου αδερφού του αφηγητή, τον κ. Βασίλη Βαμβακάρη. Ο κ. Στέλιος Βαμβακάρης τον θεωρεί δεύτερο πατέρα του και είναι συγκινημένος για την προσφορά του στην μνήμη του πατέρα τους. Η συμβολή του Βασίλη Βαμβακάρη στην ανέγερση του μνημείου αναφέρεται και από τον Βαρθαλίτη (2019).

3.5 Γιώργος Ζαμπέτας

Ο Γιώργος Ζαμπέτας γεννήθηκε στις 25 Ιανουαρίου του 1925 στο Μεταξουργείο (Κλειάσιου, 1997, σ. 49). Αποτέλεσε σημαίνοντα συνθέτη του λαϊκού τραγουδιού και δεξιοτέχνη του μπουζουκιού, που μεσουράνησε τη δεκαετία του 1960 και άφησε ανεξίτηλο το μουσικό του στίγμα μέχρι και σήμερα. Η αφήγηση της κ. Ιωάννας Κλειάσιου είναι πολύτιμη, διότι έχει συγγράψει την πρώτη βιογραφία του Ζαμπέτα μετά από καθημερινές συνεντεύξεις που του έπαιρνε. Οι συνεντεύξεις ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 1990 και κράτησαν μέχρι τον Μάρτιο του 1992, ημερομηνία κατά την οποία ο Ζαμπέτας έφυγε από τη ζωή (Κλειάσιου, 1997, σ. 45).

Η οικογένεια του Ζαμπέτα ήταν πολυμελής. Τα αδέρφια του ήταν έξι. Η αφηγήτρια, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τον χαρακτήρα του Ζαμπέτα, ο οποίος χαρακτηριζόταν από κοινωνικότητα και ανάγκη να έχει κοντά του έναν ευρύ κύκλο ανθρώπων κατά τη διάρκεια της ζωής του, αναφέρει ότι αυτό ίσως να προήλθε από το πολυάριθμο οικογενειακό του περιβάλλον των παιδικών του χρόνων. Η αφηγήτρια ανέφερε ότι σε μια δύσκολη στιγμή της ζωής του Ζαμπέτα, κατά την οποία είχε μια δικαστική διαμάχη και ήταν λυπημένος, είχε βρει παρηγοριά «συνομιλώντας» με ένα βατραχάκι, το οποίο ήταν το μόνο βιολογικό ον πρόθυμο να τον «ακούσει». Κάτι που έχει ενδιαφέρον από τη σκοπιά της ιστορίας του παλαιού Β' και του Γ' Νεκροταφείου Αθηνών είναι η ιστορία που αναφέρει ο Ζαμπέτας (Κλειάσιου, 1997, σ. 62) με τις νεκροκεφαλές, τις οποίες χρησιμοποιούσαν ως παιχνίδια τα παιδιά της περιοχής του

Αγίου Γεωργίου. Το παλαιό Β' Νεκροταφείο Αθηνών έπαψε να λειτουργεί το 1922 (Δανιήλ, 2007, σ. 44) και, όπως αναφέρει ο Ζαμπέτας, μετέφεραν τα μνήματα «εκεί που σήμερα είναι το Τρίτο» (Κλειάσιου, 1997, σ. 62), κάτι που σημαίνει πως η μεταφορά των μνημάτων έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1920, δηλαδή πάνω από μια δεκαετία από την κατασκευή του Γ' Κοιμητηρίου (Δανιήλ, 2007, σ. 48).

Η πρώτη επιρροή στον Ζαμπέτα για την ενασχόλησή του με τη μουσική και το μπουζούκι ήταν το κουρείο του πατέρα του στο Βοτανικό. Στο κουρείο υπήρχαν διάφορα έγχορδα μουσικά όργανα, όπως η κιθάρα, το μαντολίνο και το μπουζούκι (Κλειάσιου, 1997, σ. 54). Επίσης, το μαγαζί επισκέπτονταν οργανοπαίκτες και έπαιζαν μπουζούκι. Από τη μία, μουσικοί της καντρίλιας και των βαλς, δηλαδή της δυτικής μουσικής, και από την άλλη, ρεμπέτες της «σχολής του Μάρκου» (Κλειάσιου, 1997, σ. 54-55). Οπότε οι μουσικές επιρροές του Ζαμπέτα προέρχονταν από τους ρεμπέτες της δεκαετίας του 1930, αλλά και από τη δυτική μουσική. Έχει αναφέρει την αγάπη του για μουσικούς όπως ο Λουίς Άρμστρονγκ, ο Φρανκ Σινάτρα και ο Πωλ Μωριά (Κλειάσιου, 1997, σ. 391). Στις μεταπολεμικές δεκαετίες οι δυτικές επιρροές στη μουσική του Ζαμπέτα θα γίνουν πιο έντονες και εμφανείς στις συνθέσεις του. Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση του Βαμβακάρη, ο Ζαμπέτας είχε επηρεαστεί από τους ήχους της φύσης και συγκεκριμένα από βατράχια και αηδόνια (Κλειάσιου, 1997, σ. 62-63). Στις 6 Μαρτίου του 1940 μετακομίζει με την οικογένειά του στο Αιγάλεω όπου έμεινε μέχρι το θάνατό του (Κλειάσιου, 1997, σ. 70-71).

Ο Ζαμπέτας αρχίζει να ασχολείται ημι-επαγγελματικά με το μπουζούκι το 1946. Η πρώτη του σύνθεση ηχογραφήθηκε το 1952 και ήταν το τραγούδι «Σαν σήμερα, σαν σήμερα», που το ερμηνεύει ο Πρόδρομος Τσαουσάκης. Ο δίσκος δεν γνώρισε επιτυχία, αλλά θεωρείται η απαρχή της επαγγελματικής καριέρας του Ζαμπέτα (Κλειάσιου, 1997, σ. 148). Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, η καριέρα του Ζαμπέτα αρχίζει να απογειώνεται. Ο Ζαμπέτας είχε πολύ καλή σχέση με τον, επίσης, Αιγαλιώτη, Στράτο Παγιουμτζή, ρεμπέτη του Μεσοπολέμου και στενό συνεργάτη του Βαμβακάρη. Στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στη δεκαετία του '60 αρχίζουν οι συνεργασίες με τον Μάνο Χατζιδάκι και κορυφώνεται η καριέρα του. Ο Ζαμπέτας διαμόρφωσε ένα νέο, δικό του ύφος στο λαϊκό τραγούδι. Είχε πλέον όλο και περισσότερες δυτικές επιρροές στις συνθέσεις του. Πλέον το λαϊκό τραγούδι αρχίζει να τροποποιείται κάτω από την επίδραση των έντεχνων συνθετών, όπως ο Χατζιδάκις και ο Θεοδωράκης. Στα νυχτερινά κέντρα δεν πάνε πλέον μόνο άνθρωποι προερχόμενοι από τις κατώτερες

τάξεις, αλλά και από τις ανώτερες. Ο Ζαμπέτας καταφέρνει να ενώσει όλες τις κοινωνικές τάξεις στη διασκέδαση, όπως αναφέρει η αφηγήτρια. Αλλάζει ο χαρακτήρας των μαγαζιών και της διασκέδασης. Επιπλέον έχουμε τη δημιουργία μια μαζικής βιομηχανίας, όσον αφορά τις δισκογραφικές εταιρίες. Οι δίσκοι αρχίζουν να πωλούνται κατά χιλιάδες. Αυτές οι νέες εξελίξεις οφείλονται σε εμπνευσμένα πρόσωπα της δισκογραφίας, όπως ο Λαμπρόπουλος της Columbia, αλλά και στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της περιόδου. Εκείνη η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη μεταπολεμική ανάπτυξη, η οποία συνεπαγόταν άνοδο των πωλήσεων των δίσκων. Ορόσημο στην καριέρα του Ζαμπέτα είναι τα τραγούδια της ταινίας «Ποτέ την Κυριακή» σε συνεργασία με τον Χατζιδάκι, τα οποία βραβεύτηκαν με Όσκαρ. Χαρακτηριστικές είναι οι εμφανίσεις του στα μαγαζιά, όπου κυριαρχεί το χιούμορ, η θυμοσοφία και η γλωσσοπλασία του Ζαμπέτα. «Από το θλιμμένο και βαρύτερο μαγαζάκι απογειώνεται, γίνεται γλέντι [...] Γίνεται η αρχαία τραγωδία του ρεμπέτικου, το αυστηρό πράγμα, γίνεται.. κυριαρχεί ο χορός, η συμμετοχή» (Κλειάσιου). Παρόλα αυτά, ο Ζαμπέτας θεωρεί τους παλιούς ρεμπέτες ως δασκάλους του.

Σταδιακά, από τη δεκαετία του '70 και έπειτα, έχουμε την ισχυροποίηση των τραγουδιστών και των παραγκωνισμό των συνθετών και των μουζουξήδων. Αρχίζει να κυριαρχεί το ελαφρό τραγούδι, με κύριους εκπροσώπους τον Πάριο και τον Πουλόπουλο, και το πολιτικό τραγούδι. Τα ονόματα των τραγουδιστών είναι αυτά που φαίνονται, ενώ τα ονόματα των μουζουξήδων ακολουθούν αυτά των τραγουδιστών. Από το 1972 ο Ζαμπέτας αρχίζει να τραγουδάει ο ίδιος. Από το '76 έχουμε μια κάμψη της καριέρας του, που βαθαίνει ακόμα περισσότερο τη δεκαετία του '80. Ο Ζαμπέτας άρχισε να ανακαλύπτεται ξανά μετά τον θάνατό του, στις αρχές της δεκαετίας του '90. Η σχέση του Ζαμπέτα με την Αθήνα ήταν πολύ στενή καθώς ο ίδιος αυτοπροσδιοριζόταν ως «Γκάγκαρος», ονομασία που επί Τουρκοκρατίας σήμαινε τον παλιό Αθηναίο. Επίσης λάτρευε το Αιγάλεω. Έχει γράψει τραγούδια για τις φτωχογειτονιές του Αιγάλεω, στο οποίο διέμενε μέχρι τον θάνατό του. Είναι χαρακτηριστικό ότι χρηματοδότησε τη δημιουργία νέου σχολείου κοντά στο σπίτι του στο Αιγάλεω. Η μνήμη του είναι ζωντανή, καθώς σίγουρα κάποιο τραγούδι του θα ακουστεί ζωντανά σε λαϊκό πρόγραμμα. Όλες οι ηλικίες γνωρίζουν τραγούδια του Ζαμπέτα και ακούγονται ακόμα και σε κοινότητες Ελλήνων της διασποράς, όπως για παράδειγμα στην Οδησό, σύμφωνα με την αφηγήτρια. Το μουζούκι γίνεται παγκόσμια γνωστό και σε αυτό η συμβολή του Ζαμπέτα είναι μεγάλη. Ο δήμος

Αιγάλεω, για να τιμήσει την μνήμη του, έχει δώσει το όνομά του σε πλατεία της πόλης και έχει τοποθετήσει μια προτομή του, η οποία κατά την άποψη της αφηγήτριας δεν είναι καλαίσθητη. Ο οικογενειακός τάφος του Γιώργου Ζαμπέτα, που βρίσκεται στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών, έγινε μετά από αγώνα της αφηγήτριας και του ερευνητή και δημοσιογράφου Στέλιου Ελληνιάδη για να μαζευτεί το απαραίτητο χρηματικό ποσό για την κατασκευή του. Η οικογένεια του Ζαμπέτα, καθώς και οι παλιοί του συνεργάτες μουσικοί δεν είχαν να διαθέσουν χρήματα. Τελικά, τα χρήματα δόθηκαν από την Ναυσικά, παλιά τραγουδίστρια με την οποία είχε συνεργαστεί ο Ζαμπέτας τη δεκαετία του '60.

Η αφηγήτρια γνώρισε αρκετά καλά τον Ζαμπέτα στα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του. Οι ατομικές αναμνήσεις της από τον Ζαμπέτα είναι αρκετά ζωντανές μέχρι και σήμερα. Αναφέρει με λεπτομέρειες την πρώτη της επίσκεψη στο σπίτι του Ζαμπέτα, αλλά και άλλες ιστορίες σχετικά με τον καλλιτέχνη. Αυτό συμβαίνει συχνά στην ανακατασκευή της αυτοβιογραφικής μνήμης (Abrams, 2014, σ. 124-125). Οπότε η αφηγήτρια δεν είναι μόνο ερευνήτρια της ζωής του Ζαμπέτα, αλλά ήταν και φίλη του μέχρι και τον θάνατό του. Η αφήγησή της συμπλέει με το βιβλίο που έγραψε το 1997 για τη ζωή του Ζαμπέτα, καθώς θυμάται στοιχεία από το έργο και τον χαρακτήρα του. Παρά τη στενή σχέση της αφηγήτριας με τον Ζαμπέτα, ήταν δύσκολο να εκφράσει το βάθος των συναισθημάτων της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

3.6 Αποτελέσματα

Η τραυματική μνήμη από τα μπλόκα της Κοκκινιάς και του Αιγάλεω συνεχίζει να υφίσταται, παρότι έχουν περάσει 75 χρόνια από αυτά τα δύο τραγικά γεγονότα. Φυσικά οι αφηγητές δεν βίωσαν οι ίδιοι τα γεγονότα, αλλά έχουν μάθει για αυτά από τους συγγενείς τους, έντυπα μέσα και επετειακές εκδηλώσεις. Σε ένα βαθμό, λοιπόν, η μνήμη τους είναι ιστορική. Παρόλ' αυτά, από την ερμηνεία των συνεντεύξεων φάνηκε ότι η κοινωνική μνήμη είναι ζωντανή επειδή και στις δύο πόλεις υπάρχουν κοινωνικές ομάδες με ισχυρές ταυτότητες που πραγματοποιούν διάφορες δράσεις και εκδηλώσεις. Επίσης, είδαμε ότι και στις δύο περιπτώσεις, η επίσημη μνήμη έρχεται σε σύγκρουση με τη λαϊκή μνήμη μειονοτικών ομάδων. Στην περίπτωση της Κοκκινιάς, η ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ οργανώνει τις δικές της εκδηλώσεις που έχουν διαφορετικό περιεχόμενο από τις επίσημες αναπαραστάσεις που οργανώνει στη Νίκαια ο δήμος και η πολιτεία. Στο Αιγάλεω συμβαίνει κάτι αντίστοιχο με την Ένωση Θυμάτων Ολοκαυτώματος του Αιγάλεω και τον δήμο.

Επιπρόσθετα, από την ανάλυση των συνεντεύξεων διαφάνηκε η δυσκολία ορισμένων αφηγητών να ανακατασκευάσουν με την ατομική τους μνήμη τα έντονα συναισθήματα που είχαν νιώσει την πρώτη φορά για πρόσωπα και τραυματικές εμπειρίες του παρελθόντος. Για παράδειγμα, ο κ. Λαζαρίδης έδειχνε αποστασιοποίηση από τις τραυματικές εμπειρίες της ζωής του, αναφέροντας ελάχιστα πράγματα για τις εμπειρίες του στη φυλακή, όταν περίμενε από μέρα σε μέρα την εκτέλεσή του. Σε αυτή την περίπτωση η λήθη προσφέρει τη θεραπεία στον αφηγητή από τα έντονα τραύματά του.

Η ανάλυση των συνεντεύξεων των θεματικών ομάδων του Βαμβακάρη και του Ζαμπέτα έδειξε ότι οι αφηγητές θυμούνται με αρκετές λεπτομέρειες γεγονότα και εμπειρίες που σχετίζονται με τον Βαμβακάρη και τον Ζαμπέτα. Σίγουρα πιο προσωπική-αυτοβιογραφική και συναισθηματικά φορτισμένη είναι η αφήγηση του γιου του Μάρκου Βαμβακάρη, Στέλιου. Ένα κοινό στοιχείο είναι ότι οι αφηγητές γνώρισαν και τους δύο καλλιτέχνες σε μια φάση καμπής της καριέρας τους. Το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο κ. Κουνάδης γνώρισε τον Βαμβακάρη και αντίστοιχα η κ. Κλειάσιου τον Ζαμπέτα κυριαρχούνταν από τον παραγκωνισμό των δύο καλλιτεχνών από τη δισκογραφία. Παρόλ' αυτά, οι δύο μουσικοί ήταν «ζωντανοί θρύλοι» του λαϊκού τραγουδιού και ίσως αυτό ώθησε τους δύο νεαρούς, τότε, ερευνητές να ασχοληθούν με τη ζωή τους. Αυτή η ενασχόλησή τους με τους μουσικούς σε εκείνη τη φάση ενδέχεται να συνέβαλε στην ανάδειξη των μουσικοσυνθετών και τη λεγόμενη «δεύτερη καριέρα» τους (για τον Βαμβακάρη στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 και για τον Ζαμπέτα στα τέλη της δεκαετίας του 1980-αρχές του 1990). Σύμφωνα με τους αφηγητές, η συλλογική μνήμη για τους δύο μουσικούς φαίνεται πως είναι πιο ζωντανή από ποτέ. Φυσικά, η παρούσα έρευνα δε μπορεί να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα για τη συλλογική μνήμη για καμιά από τις πέντε θεματικές ομάδες, καθώς το δείγμα των συνεντεύξεων είναι πολύ μικρό και μη αξιόπιστο.

Κεφάλαιο 4. Πρόταση για μια πολιτιστική διαδρομή

4.1. Ο σχεδιασμός της διαδρομής

Οι πολιτιστικές διαδρομές έχουν αναπτυχθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια και υλοποιούνται συχνά από εξωθεσμικούς φορείς όπως οι ομάδες προφορικής ιστορίας²¹. Η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί ένα μονοπάτι με διάφορες στάσεις στο οποίο γίνεται χρήση ηχητικών αποσπασμάτων για την περιήγηση στο χώρο (Butler, 2013, σ. 83). Η ένταξη των προφορικών μαρτυριών στον ηχητικό περίπατο προσδίδει έναν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα στο εγχείρημα. Επιλέξαμε η διαδρομή να έχει μια συνεχόμενη ροή για να δίνεται έμφαση στους ίδιους τους ανθρώπους που βίωσαν τα γεγονότα τα οποία αφηγούνται. Για αυτό το λόγο αποφύγαμε να εντάξουμε εκτενείς περιγραφές από τον «ξεναγό». Συμβουλευτήκαμε, επίσης, τους τρεις ηχητικούς περιπάτους που σχεδιάστηκαν από το Μουσείο της πόλης του Βόλου²² για τη δεκαετία του 1940. Οι συμμετέχοντες θα χρειαστούν smartphone, ακουστικά και να έχουν κατεβάσει τα ηχητικά αποσπάσματα και τους χάρτες του Γ' Νεκροταφείου από ειδική ιστοσελίδα του δήμου Αθηναίων που θα πρέπει να δημιουργηθεί για αυτό τον σκοπό.

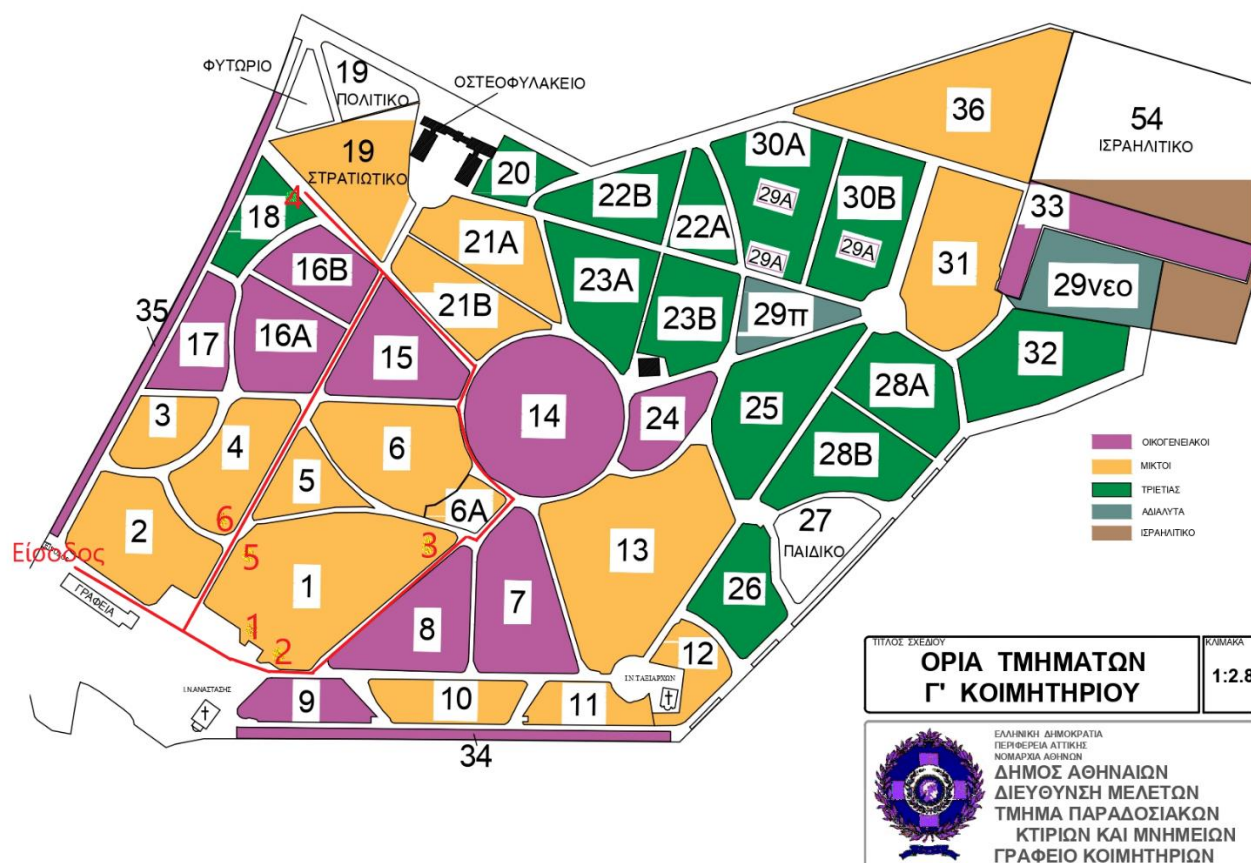
Για τη σχεδίαση της πολιτιστικής διαδρομής χρησιμοποιήσαμε τοπογραφικούς χάρτες της Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων. Στους χάρτες σημειώσαμε τους έξι κόμβους-μνημεία και τα ενώσαμε για να επισημανθεί η προτεινόμενη πορεία μέσα στο νεκροταφείο. Ο επισκέπτης, βέβαια, θα μπορεί να ακολουθήσει τη δική του πορεία, αξιοποιώντας το ακουστικό υλικό, αν φυσικά το επιθυμεί, όπως αναφέρει και ο Butler (2013, σ. 83-86). Συνεπώς, η σειρά των στάσεων μπορεί να αλλάξει. Επίσης, στα όρια των τμημάτων υπάρχουν πινακίδες που αναγράφουν τους αριθμούς των τμημάτων προς εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Συνολικά, η διαδρομή διαρκεί περίπου μία ώρα και δεκαπέντε λεπτά. Η επιλογή των αποσπασμάτων και η ένταξή τους στη διαδρομή έγινε με κύριο κριτήριο να αναδειχθούν τα βασικά ιστορικά στοιχεία των μνημείων-στάσεων. Αποφύγαμε να χρησιμοποιήσουμε πιο εκτενή αποσπάσματα με δευτερεύουσες πληροφορίες, γιατί η διαδρομή θα γινόταν κουραστική. Επίσης, δυσκολία αποτέλεσε η αφηγηματική σύνδεση των αποσπασμάτων των διαφορετικών στάσεων, καθώς κάποιες από αυτές δεν σχετίζονται μεταξύ τους, όπως, για παράδειγμα, ο ομαδικός τάφος των μπλόκων

²¹ Βλ. σχετικές πληροφορίες στο <http://oralhistorygroups.gr>.

²² Βλ. σχετικές πληροφορίες στο http://www.vmoc.gr/sw2/sw_home.html.

με τον τάφο του Βαμβακάρη. Για αυτό τον λόγο εντάξαμε στην αρχή του περιπάτου μια εισαγωγή που παρουσιάζει σύντομα κάποια βασικά στοιχεία για την ιστορία του νεκροταφείου και των μνημείων-στάσεων της διαδρομής.

Ο πρώτος χάρτης απεικονίζει ολόκληρο το νεκροταφείο και όλα τα τμήματά του, όπου φαίνεται ολόκληρος ο ακουστικός περίπατος με όλα τα μνημεία, τα οποία αναγράφονται με κόκκινο χρώμα (εικ. 21)²³.

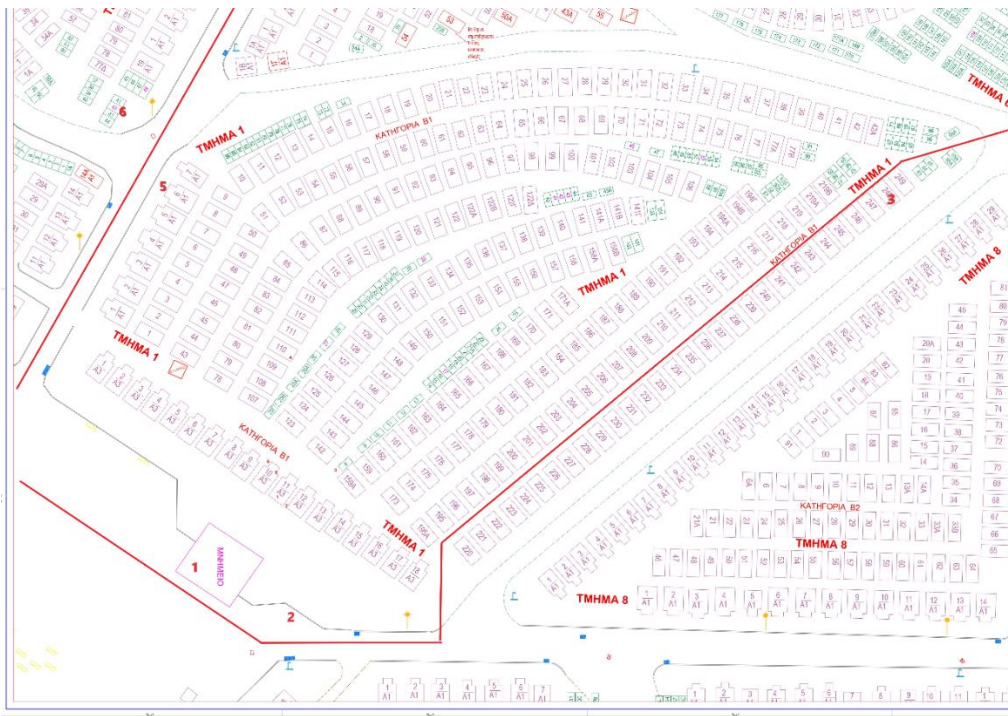
Εικόνα 21. Ο πρώτος χάρτης με όλες τις στάσεις-μνημεία²⁴.

Ο δεύτερος χάρτης αφορά σχεδόν όλα τα μνημεία και συγκεκριμένα το μνημείο Εθνικής Αντίστασης, το μνημείο για τη Σφαγή του Αιγάλεω, ο τάφος του Μπελογιάννη, ο τάφος του Βαμβακάρη και ο τάφος του Ζαμπέτα (εικ. 22)²⁵.

²³ Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας Δήμου Αθηναίων.

²⁴ Προσαρμογή από το Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων.

²⁵ Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας Δήμου Αθηναίων.

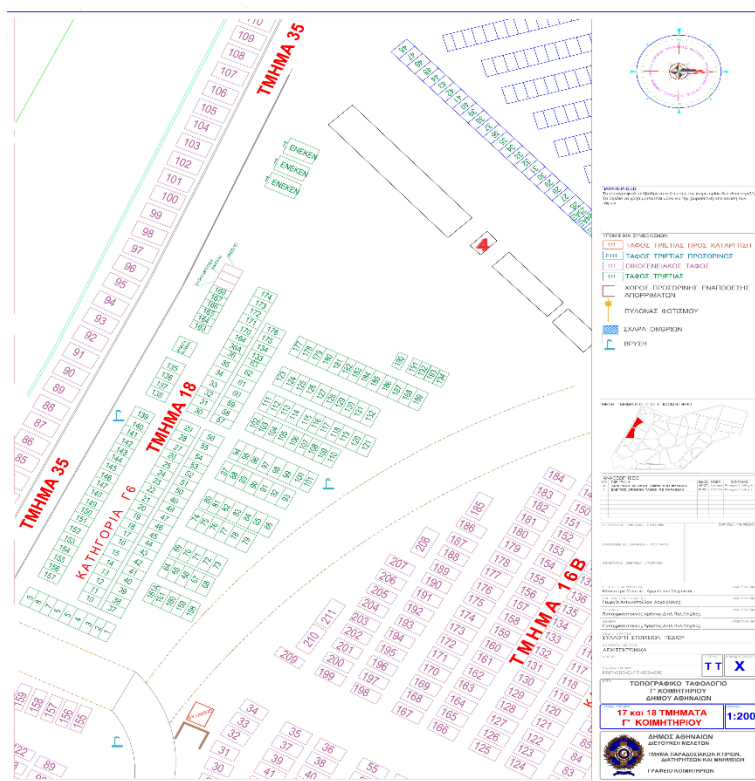
Εικόνα 22. Ο δεύτερος χάρτης που απεικονίζει τη διαδρομή στο τμήμα 1 και στο τμήμα 4 του νεκροταφείου²⁶.

Ο τρίτος χάρτης δείχνει μόνο τον ομαδικό τάφο των μπλόκων με τον μεγάλο σταυρό (εικ. 23)²⁷.

²⁶ Προσαρμογή από το Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων.

²⁷ Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας Δήμου Αθηναίων.

Εικόνα 23. Ο τρίτος χάρτης του τμήματος 18 του νεκροταφείου. Σε αυτό βρίσκεται το κοινοτάφιο των μπλόκων και αποτελεί τον κόμβο 4 της διαδρομής μας²⁸.

Οι στάσεις-μνημεία αναλύονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 2. Στάσεις- μνημεία της πολιτιστικής διαδρομής.

Στάσεις	Μνημεία
Στάση 1	Μνημείο Εθνικής Αντίστασης
Στάση 2	Μνημείο Εκτελεσθέντων Πολιτών Δήμου Αιγάλεω
Στάση 3	Τάφος Μπελογιάννη
Στάση 4	Κοινοτάφιο μπλόκων
Στάση 5	Τάφος Βαμβακάρη
Στάση 6	Τάφος Ζαμπέτα

²⁸ Προσαρμογή από το Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων.

4.2. Ένταξη των ηχητικών αποσπασμάτων των συνεντεύξεων στη διαδρομή

«Καλώς ορίσατε στον ηχητικό περίπατο για την ιστορία του Γ' Κοιμητηρίου της Αθήνας.

Η δημιουργία του νεκροταφείου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 συνδέθηκε άμεσα με την κατοχική περίοδο και με προσωπικότητες όμορων περιοχών, όπως η Νίκαια και το Αιγάλεω, κατά τις επόμενες δεκαετίες.

Θα περιηγηθούμε τον εσωτερικό χώρο του νεκροταφείου, όπου βρίσκονται μνημεία για σημαντικά γεγονότα της περιόδου της γερμανικής Κατοχής, όπως το Μπλόκο της Κοκκινιάς και η Σφαγή του Αιγάλεω. Επίσης, στη διαδρομή που θα ακολουθήσουμε υπάρχει και ο τάφος του Νίκου Μπελογιάννη, ηρωικής μορφής της Αριστεράς, καθώς και τα ταφικά μνημεία των Βαμβακάρη και Ζαμπέτα, εξεχουσών μορφών του λαϊκού τραγουδιού.

Τα αποσπάσματα που θα ακούσετε προέρχονται από αναμνήσεις ανθρώπων που είτε γνώρισαν και συνδέθηκαν με αυτές τις προσωπικότητες είτε είναι συγγενείς ανθρώπων που βίωσαν τα τραυματικά γεγονότα των μπλόκων της Αθήνας και του Πειραιά λίγο πριν την αποχώρηση των Γερμανών.

Η διάρκεια του περιπάτου είναι περίπου μία ώρα και δεκαπέντε λεπτά. Εσείς μπορείτε, αν θέλετε, να ακολουθήσετε διαφορετική σειρά στις στάσεις του περιπάτου ή και να μην επισκεφθείτε ορισμένα σημεία. Η επιλογή είναι δική σας».

Στάση 1. Μνημείο Εθνικής Αντίστασης και Μπλόκο της Κοκκινιάς

«Σε αυτή την στάση ακούμε αφηγήσεις ανθρώπων που διαμένουν στη Νίκαια-Κοκκινιά και αναφέρονται στην ιστορία της πόλης, καθώς και στα τραγικά γεγονότα της Μάχης και του Μπλόκου της Κοκκινιάς που έλαβαν χώρα στις 4 με 8 Μαρτίου και στις 17 Αυγούστου του 1944 κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής».

Η ιστορία της πόλης της Κοκκινιάς

Μαρτυρίες:

«Η Νίκαια ιδρύθηκε το 1923 από τους πρόσφυγες που ήρθαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, οι οποίοι με τα καράβια τους άφηναν στον Πειραιά και βεβαίως ήρθαν στην Νίκαια που δεν υπήρχε τίποτε, υπήρχε χώμα, λάσπη, βράχια, υπήρχε το τίποτα. Ξεκίνησαν, λοιπόν, να κατοικούν μέσα σε παράγκες και να ιδρύουν την Νίκαια» (Ανώνυμη αφηγήτρια).

«Ο χώρος της Νίκαιας στο παρελθόν δηλαδή ως το πιάσουμε από το 1918 μέχρι το 1920, υπήρξε ο σκουπιδότοπος του δήμου Πειραιώς. Όταν έγινε η Μικρασιατική Καταστροφή και έφτασαν στην πόλη οι κατατρεγμένοι Μικρασιάτες το κράτος έχτισε διάφορους οικισμούς ή διαφορά σπίτια και προσφυγικές πολυκατοικίες για να διαμείνουν» (Καπαλόπουλος).

«Εδώ λοιπόν είχαν αρκετές δυσκολίες, δημιούργησαν συλλόγους, κοινότητες, εκκλησίες, έχτισαν και εν ολίγοις οργανώθηκαν καλά εδώ. Εννοείται, ότι αυτό το κομμάτι ήταν εργατικός κόσμος, προλετάριοι, στην πορεία ενσωματώθηκαν μέσα στη λογική της εργατικής τάξης. Υπήρχε μια διαφορετική αντίληψη και προσέγγιση των προσφύγων σε σχέση με τους παλαιοελλαδίτες που ήταν στον Πειραιά, που ήταν Μανιάτες, Χιώτες, Υδραίοι και από τα νησιά» (Παπαδόπουλος).

«Οι άνθρωποι αυτοί ανήκαν σε ένα χώρο, γιατί εδώ στη Νίκαια λόγω των προβλημάτων και των προσφύγων, οι οποίοι ήρθαν από τη Μικρά Ασία και από τη Σμύρνη και έφεραν μαζί τους και έναν καταπληκτικό πολιτισμό, μορφωμένοι και μη, με ήθη, με έθιμα και γλώσσα, πολύ γρήγορα οι απίστευτες δυσκολίες τους ωθήσαν και μέσα από τα πολιτικά θέματα να βρουν τις λύσεις τους. Έτσι, λοιπόν, χαρακτηρίστηκε ως μια περιοχή κόκκινη και μεταφορικά και κυριολεκτικά» (Ανώνυμη αφηγήτρια).

Μάχη και Μπλόκο της Κοκκινιάς

Μαρτυρίες:

«Εννοείται ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής το μεγαλύτερο μέρος της πόλης που ήταν σχεδόν όλο προσφυγικό εντάχθηκε ή συμμετείχε ή βοηθούσε το απελευθερωτικό μέτωπο, το ΕΑΜ. Πολλοί ήταν και μαχητές του εφεδρικού ΕΛΑΣ και στην Κοκκινιά και στο Κερατσίνι κι αυτό ήταν αγκάθι στο μάτι των κατακτητών» (Παπαδόπουλος).

«Στα χρόνια της Κατοχής, η πόλη ήταν ελεύθερη. Η πόλη ήταν ελεύθερη. Στην πόλη μέσα έβλεπες νεαρά παιδιά, ΕΛΑΣίτες με τον οπλισμό τους να κυκλοφορούν [...] Η μάχη προηγήθηκε και εξ αυτού του λόγου έκαναν και το Μπλόκο γιατί είχαν νεκρούς. Εδώ πρέπει να πούμε ότι στη Μάχη της Κοκκινιάς, μάλλον η Μάχη της Κοκκινιάς δεν ήταν απλά μια μάχη που ο Γερμανικός στρατός αντιμετώπισε τους ΕΛΑΣίτες αντάρτες. Στη μάχη αυτή λόγω της σφοδρότητάς της, οι Γερμανοί αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν άρματα μάχης και αεροπορία για να μπορέσουν να καθηλώσουν τους αντάρτες της Κοκκινιάς» (Καπαλόπουλος).

«Στις 7 του Μάρτη που είναι το αποκορύφωμα της μάχης της Κοκκινιάς, η οποία ξεκίνησε στις 4 του μήνα, είναι η γνωστή μάχη της Κοκκινιάς όπου προσπάθησαν να κάνουν μπλόκο. Αυτό δεν το είχαν οργανώσει όπως μπορούσαν να φανταστούν ότι θα έχουν πιθανή αντιμετώπιση, τότε ο εφεδρικός ΕΛΑΣ, δηλαδή τα ένοπλα τμήματα που είχε ο ΕΛΑΣ στην πόλη, όχι στο βουνό, τους αντιμετώπισε με μάχη και κατάφερε να τους διώξει από την πόλη. Εννοείται βέβαια ότι υπήρχαν θύματα και από τη μεριά του ΕΛΑΣ και από τους εισβολείς που ήρθαν εδώ. Μετά άρχισε ένα κυνηγητό, ψάχνανε να βρουν τους μετέχοντες, τους πρωταίτιους. Το αποκορύφωμα έγινε στις 17 Αυγούστου που είναι το Μπλόκο της Κοκκινιάς [...] τα χαράματα της 17ης Αυγούστου με χωνιά, που είχαν περικυκλώσει γύρω-γύρω την πόλη Γερμανοί ναζιστές δηλαδή, χωροφύλακες και ταγματасφαλίτες, τσολιάδες και το μηχανοκίνητο τμήμα της αστυνομίας, το τμήμα του Μπουραντά, όπως λεγόταν αυτός, κυκλώσανε την πόλη και χωνιά φωνάζανε γύρω- γύρω από την πόλη όλοι οι άνδρες από 14 έως 60 ετών να συγκεντρωθούν στην πλατεία της Οσίας Ξένης [...] και απειλώντας στα χωνιά ότι όσοι δεν έρθουν για έλεγχο ταυτοτήτων όπως έλεγε κι όσοι βρεθούν στα σπίτια τους από τον ανδρικό πληθυσμό θα εκτελούνται επί τόπου. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος του ανδρικού πληθυσμού της πόλης συγκεντρώθηκε στην πλατεία της Οσίας Ξένης. Επειδή εκεί βεβαίως ήταν στημένη η ιστορία, αρχίσαν να ξεδιαλέγουν μέσω των χαφιέδων που είχαν, οι οποίοι φοράγανε κουκούλες εκτός από έναν, αυτούς που θεωρούσαν ότι είναι οι πρωταίτιοι, οι οποίοι συμμετείχαν στο ΕΑΜ ή στον εφεδρικό ΕΛΑΣ. Ταυτόχρονα, είχαν γίνει μάχες στα Αρμένικα που λέμε, κοντά στο γήπεδο του Ιωνικού, όπου και εκεί είχαν οχυρωθεί κάποιοι ΕΛΑΣίτες, έγινε μια μάχη, σκοτώθηκαν άλλοι 50-60 και σε άλλα σημεία της πόλης όπου έγιναν κάποιες μικρές αψιμαχίες και ο αριθμός των νεκρών ξεπερνάει τους 200 συνολικά» (Παπαδόπουλος).

Στάση 2. Μνημείο εκτελεσθέντων πολιτών δήμου Αιγιάλεω

«Σε αυτό το σημείο θα ακούσουμε τις αφηγήσεις για τη δημιουργία της πόλης του Αιγιάλεω και τη Σφαγή που έλαβε χώρα στην πόλη στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 από τους Γερμανούς».

Η ιστορία της πόλης του Αιγιάλεω

Μαρτυρίες:

«Ξεκίνησε από το εργοστάσιο που υπήρχε από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ο πρώτος πυρήνας ήταν οι εργάτες, ο δεύτερος ήταν οι καλλιεργητές της γης στα κτήματα του Βοτανικού που υπήρχαν τα τσιφλίκια. Αυτές οι αρχικές πρώτες ομάδες ενισχύθηκαν με την έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Εκεί ήταν ο κύριος όγκος των ανθρώπων. Ήρθαν και Πόντιοι, ήρθαν κι οι Ασσύριοι, διωγμένοι από τις εθνοκαθάρσεις από τον Κεμάλ. Όλες αυτές οι ομάδες ενισχύθηκαν από εσωτερικούς μετανάστες λόγω της έκβασης του εμφυλίου που διώκονταν αριστεροί και ζητούσαν ανωνυμία. Το Αιγάλεω έτσι έγινε μια εργατούπολη και διαμορφώθηκε με τη φυσιογνωμία που έχει σήμερα» (Νικολαΐδης).

«[...] την εποχή εκείνη κατοικούνταν από πρόσφυγες Μικρασιάτες κυρίως, από Κυθνιώτες και από άλλους Έλληνες που είχαν μετακινηθεί από περιοχές για να βρεθούν κοντά στην Αθήνα και ενεπλάκησαν και βρέθηκαν στον πόλεμο του 1940-1944. Κυρίως η γειτονιά είναι προσφυγική, φτώχη, ταλαιπωρημένη, γειτονιά εργατών, γειτονιά ανθρώπων του καθημερινού μόχθου, οι οποίοι ήταν φιλήσυχτοι και υπέστησαν τα δεινά και τα αντίποινα συγκεκριμένης ημέρας και όλου του πολέμου, όπως και όλη η Ελλάδα στην Κατοχή, μιας συγκεκριμένης ενέργειας στην διάρκεια της αποχώρησης των Γερμανών από την Ελλάδα» (Κορμπά).

Το Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω

Μαρτυρίες:

«Στις 29 του Σεπτεμβρίου κι ενώ στη γέφυρα του Κηφισού που συμβάλλεται με τη λεωφόρο Καβάλας, υπάρχει ένα μικρό φυλάκιο της Εθνικής Αντίστασης- η οποία έχει δώσει εντολή να μην γίνει καμιά συμπλοκή- όπου οι τρεις που βρίσκονται σε αυτό εντοπίζουν μια μοτοσυκλέτα γερμανική ερχόμενη από την πλευρά του Πειραιά, όπως λένε οι μάρτυρες, η οποία έχει έναν οδηγό και έναν επιβάτη που κρατάει έγγραφα προκειμένου να τα μεταφέρει στην ναυτική βάση Μαρκόνι που είναι ακριβώς από πάνω από τον Κηφισό και την οποία κατείχαν και είχαν ως κέντρο οι Γερμανοί. Εκεί, λοιπόν, πυροβολούν οι Έλληνες, μάλιστα ο μικρότερος των Ελλήνων από ό,τι λένε οι μαρτυρίες, τραυματίζεται ο ένας από τους δυο, μάλλον αυτός που κρατούσε το φάκελο με τα έγγραφα και ο άλλος που δεν τραυματίζεται παίρνει τον τραυματισμένο και τον μεταφέρει στην ναυτική βάση Μαρκόνι. Σε πολύ λίγο χρονικό διάστημα, έχει δοθεί εντολή από τους Γερμανούς να περικυκλωθεί όλη η περιοχή του Αιγάλεω από τη μια γέφυρα ως την άλλη γέφυρα και να προκύψουν αντίποινα. Πράγματι, έρχονται δυνάμεις από το Χαϊδάρι και από τη ναυτική βάση Μαρκόνι. Αυτό που ακολουθεί είναι μια

απόλυτη τραγωδία. Κατεβαίνουν οι γερμανικές δυνάμεις ένοπλες και κρατώντας μια εμπρηστική σκόνη, αφενός πυροβολούν όποιον βρουν στο δρόμο, κυρίως άνδρες, αφού έχουν συλλάβει και κάποιους και τους οδηγούν κοντά στον Αη Γιώργη για να τους εκτελέσουν και μπαίνουν στα σπίτια, βγάζουν τα παιδιά και τις γυναίκες, πυροβολούν και εκτελούν τους άνδρες και μετά πετάνε την εμπρηστική σκόνη και προκαλούν ανάφλεξη και εμπρησμό των οικιών» (Κορμπά).

«Είναι μια μεγάλη καταστροφή που έγινε στο Αιγάλεω στις 29 Σεπτεμβρίου του 1944 δύο εβδομάδες πριν αποχωρίσουν τα ναζιστικά στρατεύματα κατοχής και ήταν ένα οργανωμένο σχέδιο για την ασφαλή αποχώρηση των ναζιστικών μονάδων από την πρωτεύουσα. Δεδομένου ότι είχε αποκλειστεί η άλλη διέξοδος διαφυγής μέσω Πάρνηθας από τον ΕΛΑΣ, αναζητούσαν έναν τρόπο διαφυγής μέσω της Ιεράς Οδού προς Ελευσίνα και βέβαια ζητούσαν πρόσχημα για να προβούν σε κάποια τρομοκρατική ενέργεια ώστε να εξασφαλίσουν ότι δεν θα υπάρξει αντίδραση από τον πληθυσμό ή από τις ένοπλες δυνάμεις της Αντίστασης» (Νικολαΐδης).

«Ενώ, λοιπόν, συνεχιζόταν το κακό και είχαν μαζευτεί και κάποιοι από τα σπίτια τους στη διασταύρωση της Ιεράς Οδού και του Κηφισού για να εκτελεστούν, συμβαίνει ένας ιερέας που ιερουργούσε στον Άγιο Σπυρίδωνα στο Αιγάλεω να είναι εξάδελφος του Δαμασκηνού που είναι αρχιεπίσκοπος της Ελλάδας και εκτελούσε και χρέη Αντιβασιλέως. Ενημερώνεται από τον εξάδελφό του ότι γίνεται σφαγή στο Αιγάλεω και σπεύδει να σώσει τον κόσμο. Παράλληλα με τον Δαμασκηνό σπεύδει και ο Σουηδός πρέσβης. Ο Δαμασκηνός έρχεται στο σημείο εκτέλεσης των Αιγαλεωτών, πέφτει στα ποδιά του υπεύθυνου Γερμανού αξιωματικού και τον παρακαλεί να σταματήσει η σφαγή, παρεμβαίνει και ο Σουηδός πρόξενος και με τον τρόπο αυτό, οι Γερμανοί σταματάνε» (Κορμπά).

Στάση 3. Τάφος Νίκου Μπελογιάννη

«Τώρα θα ακούσουμε τις διηγήσεις για τη ζωή και τη δράση του Νίκου Μπελογιάννη, ηρωικής μορφής της Αριστεράς, από τα μαθητικά του χρόνια μέχρι την εκτέλεσή του τον Μάρτιο του 1952».

Η δράση του Μπελογιάννη

Μαρτυρίες:

«Γεννημένος το 1915 στην Αμαλιάδα. Η μητέρα του ήταν από τα Βυτιναίικα που είναι του Πύργου προάστιο, αλλά από κόσμο που είχε έρθει από την περιοχή Βυτίνα-Λεβίδι. Είχε δεσμούς με το Λεβίδι από όσο ξέρω. [...] τότε από μαθητής άρχισε να ασχολείται με τα τοπικά έτσι θέματα και με τα γενικότερα βέβαια και από το '38 και πέρα αρχίζουν πια συνεχώς οι φυλακές. Πρώτα Αίγινα και μετά Ακροναυπλία. Έρχεται η Κατοχή και πηγαίνει στις ιταλικές φυλακές της Κατούνας και της Βόνιτσας» (Μπελογιάννης).

«[...] ήταν στον Δημοκρατικό Στρατό. Μάλιστα έμαθα ότι κατά την Κατοχή ήταν στην Πελοπόννησο. Δε θυμάμαι ποια ακριβώς θέση είχε, αλλά είχε ηγετική θέση στον ΕΛΑΣ. Με το δεύτερο αντάρτικο βγήκε στο βουνό με τον Δημοκρατικό Στρατό, ήτανε πολιτικός επίτροπος σε μια μεγάλη μονάδα και είχε τραυματιστεί σε μια μάχη...» (Λαζαρίδης).

Οι δίκες του Μπελογιάννη

«Η πρώτη δίκη έγινε με τον νόμο 509 που ήταν ότι ήθελε αυτόνομο Μακεδονικό κράτος. Η κατηγορία και μαζί αντεθνική δράση και τέτοια. Και το κατηγορητήριο κατέρρευε και τους ήρθε θείο δώρο η σύλληψη των ασύρματων. Οι ασύρματοι ας πούμε στη Γλυφάδα που από εκεί και πέρα στοιχειοθετήσανε κατηγορητήριο με τον 375 που ήτανε περί κατασκοπείας» (Μπελογιάννης).

«Τον νόμο 375 που ήτανε ο νόμος περί κατασκοπείας. Μας δικάζανε ως κατασκόπους. [...] Μας έβαλαν σε ένα σπίτι στη Γλυφάδα που ήταν στην κατοχή του Αργυριάδη. Εκεί έγινε η κρύπτη των ασυρμάτων. Στη διάρκεια του Εμφύλιου, εκεί ο σύρματος μετέδιδε, είχε επαφή με την ηγεσία του ΚΚ [...] Το '51 τον Δεκέμβρη γίνεται η εισβολή της αστυνομίας στο σπίτι. Εγώ φαντάρος είχα πάει. Ήρθαν και με πιάσαν και εμένα εδώ πέρα. Γίνεται η δίκη το '52 τον Μάρτη. Βγαίνει η απόφαση σε θάνατο οι 8, μας πάνε και τους 8 στις φυλακές της Καλλιθέας και σε ένα μήνα γίνεται η εκτέλεση. Δόθηκε χάρη στους 4 και οι άλλοι 4 εκτελέστηκαν [...] Μείναμε στη Ασφάλεια για τρεις μήνες. Εγώ έμεινα δηλαδή στην Ασφάλεια και από εκεί κι ύστερα από την Ασφάλεια μας πήγαν στη δίκη. Κάθε μέρα μας κουβαλούσαν στη δίκη. Εδώ στο Αρσάκειο γινόταν η δίκη. Η κυβέρνηση έδωσε μεγάλη δημοσιότητα στη δίκη γιατί ήθελε να δείξει ότι αυτοί είναι οι κομμουνιστές κατασκόποι. Οι τέσσερις που εκτελέστηκαν: Μπελογιάννης, Αργυριάδης, Καλούμενος και Μπάτσης. Αυτοί είναι οι τέσσερις και οι υπόλοιποι τέσσερις: Μπισμπιάνος, Έλλη, Τουλιάτος και εγώ [...] Εκείνο που ξέρω μοναχά είναι ότι κοιμόμασταν με τα ρούχα γιατί δε ξέραμε τι θα φέξει, δηλαδή ανά πάσα στιγμή μπορούσαν τα χαράματα να μας πουν: «Πάμε». Μη μας

δουν με τα σώβρακα δηλαδή [...] Αλλά και το Σάββατο το ίδιο. Γιατί Σάββατο βράδυ έγινε. Η εκτέλεση έγινε Κυριακή πρωί. Και έκαναν αυτά το πράγμα για να μην υπάρξει από τον κόσμο κινητοποίηση. [...] Και έγινε ας πούμε εν κρυπτώ χωρίς να θιχτεί. Ήρθαν 2 η ώρα και λοιπά, μπήκαν μέσα ένα τσούρμο φύλακες, χωροφύλακες. Ο Μπελογιάννης βέβαια κατάλαβε αμέσως και λέει «Πάμε για καθαρό αέρα;» με ένα πικρό χαμόγελο. Ντύθηκε λοιπόν απευθείας, σηκώθηκε, έβαλε το σακάκι του δηλαδή, τι άλλο; Και ξεκίνησε, έφυγε. Ακολούθησε και ο Μπάτσης. Και ο Μπάτσης υπήρξε αγέρωχος. Παρότι ήταν εντελώς αθώος και δεν είχε καμιά σχέση. Και εγώ όταν κινώ για να ακολουθήσω, μου λέει ο αρχιφύλακας: «Εσύ Λαζαρίδη κάτσε». Κι έτσι και εγώ έκατσα. Τι να έκανα; Και να ήθελα να πάω, δεν μπορούσα» (Λαζαρίδης).

Στάση 4. Ομαδικός τάφος των μπλόκων

«Αυτό το μνημείο αποτελεί το κοινοτάφιο των εκτελεσθέντων στα μπλόκα της Κοκκινιάς και του Αιγάλεω. Περιέχει τα οστά των εκτελεσθέντων στην Κοκκινιά και στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής την Πρωτομαγιά του 1944. Ακούστε τις δραματικές αφηγήσεις για τις εκτελέσεις στα μπλόκα».

Μαρτυρίες:

«Μετά την πάροδο κάποιων ημερών, ήρθαν οι συγγενείς να αναζητήσουν τους νεκρούς τους που είχαν ταφεί στον προαύλιο χώρο του Αγίου Σπυρίδωνα στο Αιγάλεω. Αφού πήραν 29 ή 39 σωρούς, δεν έχω ακριβώς τον αριθμό, τους μετέφεραν στο Γ' νεκροταφείο, όπου έγινε η ταφή εκεί με τα ονόματα πλέον των νεκρών. Είναι το πρώτο μνημείο, ο πρώτος ιστορικός ομαδικός τάφος των θυμάτων, όπου είχε την ευθύνη, την εποπτεία της δημιουργίας αυτού του ταφικού μνημειακού χώρου ο Δήμος Αθηναίων» (Κορμπά).

«Μετά το τέλος, φόρτωσαν σε καμιόνια τους νεκρούς και τους μετέφεραν στο τρίτο νεκροταφείο. Ήταν ομαδικός τάφος και έριξαν όλους τους νεκρούς μαζί. Βέβαια είχαν μεταφερθεί εκεί και κάποιοι εκτελεσμένοι της Καισαριανής από την Πρωτομαγιά. Έχει και κάποιους από το μπλόκο της Καλλιθέας, ουσιαστικά πήγαν οι συγγενείς να εναποθέσουν μια τιμητική πλακέτα γιατί δεν ήξεραν που έχουν ταφεί οι δικοί τους. Πάντως, όλοι είναι θύματα της Κατοχής» (Παπαδόπουλος).

«Όταν συνέβη το περιστατικό ήταν 16 ετών. Οι Γερμανοί μαζί με όλους τους άνδρες μάζεψαν και τον 16χρονο παρότι υποτίθεται θα μάζευαν μόνο τους άνδρες.

Περίμενε και αυτός όπως τους είχαν στη σειρά στοιβαγμένους στη μάντρα για να τους πυροβολούν. Η σειρά του ήταν μακριά καθώς ήταν μακρύς και ο κατάλογος των μελλοθανάτων. Όταν ήρθε η σειρά του και στήθηκε στον τοίχο ήταν προχωρημένη η ώρα και μάλιστα ο 16χρονος ήταν πολύ φοβισμένος και ένιωθε ήδη νεκρός, βρισκόταν σε παραλογισμό. Εν τέλει, τον πυροβόλησαν και αυτόν και ένωσε τη σφαίρα να τον χτυπά. Κάποια στιγμή ξύπνησε, ένιωσε ότι κάτι βαραίνει πάνω του, άνοιξε τα μάτια του, δεν έβλεπε γύρω του γιατί είχε ήδη σκοτεινιάσει και έβλεπε γύρω του κορμιά. Κατάλαβε ότι δεν είχε πυροβοληθεί εκ των υστέρων αλλά λιποθύμησε με όλο αυτό που ζούσε. Όταν μάζεψε τις δυνάμεις του και ξεπερνώντας τον πρώτο πανικό, άρχισε να σπρώχνει τα κουφάρια από τα κορμιά που υπήρχαν πάνω του, βγήκε και πήγε στο σπίτι του» (Ανώδυμη αφηγήτρια).

Στάση 5. Μάρκος Βαμβακάρης

«Αυτό είναι το ταφικό μνημείο του Μάρκου Βαμβακάρη, του «Πατριάρχη του ρεμπέτικου». Ο Μάρκος Βαμβακάρης γεννήθηκε το 1905 στην Άνω Σύρο και πέθανε το 1972 στη συνοικία των Άσπρων Χωμάτων της Νίκαιας. Είναι ο άνθρωπος που καθιέρωσε το μπουζούκι στην ελληνική δισκογραφία στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και διαμόρφωσε αυτό το μουσικό είδος που ονομάστηκε ρεμπέτικο».

Μαρτυρίες:

«Ο Μάρκος είναι για μένα ένα πρόσωπο ιερό. Πρέπει να μπει στο ιερολόγιο. Είναι ένας άνθρωπος που είχε κοινωνική ευθυκρισία. Δε λέω πολιτική γιατί πολιτική γιατί οι πολιτικοί έρχονται και ανέρχονται. Ξέρεις. Άλλο πράγμα να είσαι τοποθετημένος πολιτικά κάπου και άλλο να είσαι γενικά ένα πρόσωπο που λύνει προβλήματα κοινωνικά...» (Κουνάδης).

«Ο Μάρκος πάει στον Λαμπρόπουλο και ηχογραφεί με τον Περιστέρη, που ήταν ακόμα ελεύθερος, ήταν υπεύθυνος ηχογραφήσεων, τα τέσσερα τραγούδια στην Columbia τα πρώτα. Δεν τα βγάζουν αμέσως και τσαντίζεται και πάει στον Μάτσα και του λέει ο Μάτσας «Παίξε μας πιάνο» και λέει ο Μάρκος «Θα βγάλω το δικό μου πιάνο» και βγάζει τον μπαγλαμά από το παλτό, ας πούμε, ντριγκιντριγκιντραν... κόβει κίνηση ο Μάτσας ως έξυπνο παιδί και του λέει «Ελα. Σε λίγο θα έρθει αυτός...» και βγάζει τα τέσσερα πρώτα τραγούδια. Τα δύο στην Odeon και δύο στην Parlophone, το «Καραντουζένι» και το «Ταξίμι» και βγάζει

άλλα δύο στην Odeon, «Χαρμάνης» και «Δερβίσης». Αυτά κυκλοφορούν πρώτα και μετά η Columbia, ας πούμε, αναγκάζεται... το 33' τα πρώτα και '32 στην Columbia... και βγαίνει στον αέρα το μουζούκι μετά από το... που είχε έρθει, ας πούμε, από την Αμερική ο Χαλκιάς με το «Μινόρε του τεκέ» [...] και εμφανίζεται πια ένα όργανο που δεν το ξέραμε μέχρι τότε.. στην Ελλάδα γιατί στην Αμερική ήταν το πρώτο όργανο..» (Κουνάδης).

«Ο Βαμβακάρης διατηρεί τον τίτλο του αρχηγού για τρία χρόνια ακόμα μέχρι το '50-'51. Τον σέβονται όλοι βέβαια. Έπαιζε σε διάφορα μαγαζιά και εκεί, ας πούμε, αρχίζει και έχει το πρόβλημα με τα δάκτυλά του. Ουσιαστικά, το '52 γράφει αυτό το τραγούδι το καταπληκτικό «Αρρώστησα στα ξένα μακριά σου» που είναι φοβερό.. αυτά είναι τα τελευταία τραγούδια που γράφει σε 78 στροφές και μέχρι το '60 χάνεται ουσιαστικά [...] Βέβαια δεν ευτύχησε ο Μάρκος παρά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, μάλλον μετά τον θάνατό του ευτύχησε γιατί πέρασε μια δεκαετία πολλής μεγάλης φτώχειας και δυστυχίας [...] και έρχεται η επανεμφάνιση του Μάρκου με αυτά τα έξι τραγούδια του Μπιθικότση» (Κουνάδης).

«Έγραψε πράγματα δηλαδή, τα οποία είναι συγκλονιστικά για τη ζωή και γιατί ο βίος του ήταν ένα πράγμα το οποίο του έδωσε το φως. Ήταν το σχολείο του, το πανεπιστήμιο. Ήταν η αλήθεια γιατί δεν ήξερε και πολλά γράμματα, αλλά ήξερε πολλά γράμματα... μέσα. Τα είχε μέσα του τα γράμματα και τα γράμματα που είχε μέσα του ήταν η απλότητα και η μουσική που έκανε... και ήταν βιωματικά τα τραγούδια, βιωματικά. Η ζωή ήταν ένα χρονογράφημα. Πέρασε από πολλά στάδια και έπαθε πολλά πράγματα στη ζωή του, τα οποία έγιναν τραγούδια. Από γυναίκες, από τη ζωή του, πεθάνανε παιδιά, από ξεφτίλα να το πούμε έτσι, η λέξη είναι πολύ βαριά, από ταπεινώση, από στεναχώρια, από φτώχεια, δηλαδή πέρασε από όλα τα κάντρα του αγώνα της ζωής...» (Βαμβακάρης).

Στάση 6. Γιώργος Ζαμπέτας

«Ο Γιώργος Ζαμπέτας γεννήθηκε το 1925 στο Μεταξουργείο. Τη δεκαετία του 1950 ασχολείται επαγγελματικά με την σύνθεση λαϊκών τραγουδιών και το μουζούκι. Έκανε μια λαμπρή καριέρα από τη δεκαετία του 1960 και εμφανίστηκε σε δεκάδες ελληνικές ταινίες εκείνης της περιόδου. Πέθανε το 1992».

Μαρτυρίες:

«Ένα παιδί Αθηναίος που μεγαλώνει σε μια αυλή και σε μια συντροφικότητα, μια γειτονιά με θείους γονείς και περιβάλλον συγγενικό, που για αυτό θέλει πιθανά, ψυχολογικά και φροϋδικά να έχει πάντα κύκλο δίπλα του και χαρά... και μετά στη ζωή του είναι έτσι. [...] δεν ζει απομονωμένος. Είναι ένα παιδί αστόπαιδο... της πόλης εννοώ και δεν είναι το παιδί του χωριού που είναι μόνο του στα πρόβατα και κρατάει τρεις μέρες του παππού του το κοπάδι. Είναι μέσα στη χαρά, μες στο γλέντι, που περνάει από το κουρείο από τον αριστερό και τον δεξιό, τον βασιλικό, τον αυλάρχη των στάβλων του βασιλιά μέχρι τον αντάρτη να κουρευτεί, μέχρι τον τεκετζή τον περιθωριακό. Έχει προσλαμβάνουσες πολλές δηλαδή ως παιδί [...] και όλα αυτά βγαίνουνε μέσα στην προσωπικότητα και στο χαρακτήρα και στο.. η μουσική τι είναι; Ό,τι βγάζει η ψυχή. Κι έτσι τελειώνει και το βιβλίο ο Ζαμπέτας. Όλα είναι διάταξη της ψυχής» (Κλειάσιου).

«Ξεκινάει, ενώ παίζει σαν ερασιτεχνικά ή ημι-επαγγελματικά ο Ζαμπέτας. Ξεκινάει από νωρίς, μετά τον στρατό μετά το '46 με τον μεγάλο του μέντορα, τον Στράτο Παγιουμτζή γιατί ήταν κι αυτός Αιγαλιώτης, ξεκινάει εκεί από τους τεκέδες του Σκαραμαγκά και τα ταβερνάκια του Αιγάλεω, στα πέριξ. Επισήμως βγαίνει το '53 ο Ζαμπέτας. Κάνει το τραγούδι, το πρώτο του τραγούδι, το «Σαν σήμερα, σαν σήμερα» που είπε ο Τσαουσάκης, και όπως λέει ο ίδιος, «οικτρά αποτυχία» (γέλια). Έχει ξεκινήσει η αλλαγή του ρεμπέτικου τραγουδιού προς το λαϊκό. Είναι πλέον ο Χιώτης στα ντουζένια του, ο Τσιτσάνης έχει ήδη αλλάξει το ρεμπέτικο ρεπερτόριό του σε άλλο ύφος, έχουν παραγκωνιστεί οι παλιοί ρεμπέτες, έχει αλλάξει η δισκογραφία. Ο Βαμβακάρης και οι παλιοί Σμυρνιοί και οι παλιοί, οι πρώτοι, του ρεμπέτικου έχουν αρχίσει να περιθωριοποιούνται λίγο και ψάχνουν οι εταιρίες δίσκων νέα πρόσωπα και δοκιμάζουν και τον Ζαμπέτα [...] Ο Ζαμπέτας μέχρι το '60 κάνει καμιά δεκαριά-δεκαπέντε τραγούδια... παίρνει τα πάνω του σίγουρα όταν τον αγκαλιάζει ο Μάνος Χατζιδάκις, που ανακαλύπτει αυτό τη διαφορετική πενιά, τον διαφορετικό τρόπο παιξίματος του μπουζουκιού που θέλει και ο Θεοδωράκης και ο Χατζιδάκις να εντάξουν... ο Θεοδωράκης το είχε κάνει ήδη με τον Χιώτη στον «Επιτάφιο». Ο Χατζιδάκις το κάνει με «Τα παιδιά του Πειραιά» στην ταινία «Ποτέ την Κυριακή» (Κλειάσιου).

«Μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, μετά το '76 έχουμε πολύ μεγάλη πτώση και της παρουσίας του στα μαγαζιά και στη δισκογραφία. Αραιά και που βλέπουμε τον Ζαμπέτα. Περιθωριοποιείται κανονικά τότε ως 'παλιός' συνθέτης.. ναι, παλιομοδίτης. [...] δηλαδή είναι Μεταπολίτευση, επικεντρωνόμαστε πάντα στο πολιτικό ή στην ποίηση.. μελοποιείται ο Σεφέρης, ο Ρίτσος, δηλαδή γίνονται όλα

από τη Μεταπολίτευση και μετά.. το μπαμ του πολιτικού τραγουδιού και του ποιητικού, του έντεχνου» (Κλειάσιου).

Συμπεράσματα

Το Γ' Νεκροταφείο Αθηνών περιέχει, όπως είδαμε, μια σειρά από σπουδαία μνημεία όπως αυτά των μπλόκων και της Εθνικής Αντίστασης. Αντίστοιχου περιεχομένου μνημεία δεν υπάρχουν στα άλλα Κοιμητήρια της Αθήνας. Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να αναδείξει τις ιστορίες γύρω από αυτά τα μνημεία μέσα από αφηγήσεις ανθρώπων που είτε τις βίωσαν οι ίδιοι είτε τους μεταφέρθηκαν από άτομα που τις έζησαν.

Η ερμηνεία των συνεντεύξεων βασίστηκε στη θεωρητική επισκόπηση του α μέρους, στο οποίο σκιαγραφήθηκε η σχέση ατομικής και συλλογικής μνήμης. Αρχικά, παρουσιάστηκαν οι βασικές αντιλήψεις του Halbwachs (1925/2013β·1950/2013α) σχετικά με την ατομική μνήμη και έγινε κατανοητό ότι οι ατομικές μνήμες των ανθρώπων δεν είναι πιστές αναμνήσεις γεγονότων που έχουν βιώσει, αλλά ανακατασκευάζονται από το άτομο που καλείται να τις διηγηθεί. Συνεπώς, η ατομική μνήμη διαμορφώνεται κάθε φορά από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο και από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει. Κάνοντας αυτή τη διαπίστωση παραδεχόμαστε ότι η ατομική μνήμη διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό από τη συλλογική μνήμη κοινωνικών ομάδων με τις οποίες έρχεται σε επαφή το άτομο. Τα κοινωνικά πλαίσια επιδρούν στους τρόπους ανακατασκευής της ατομικής ανάμνησης. Υπό αυτό το πρίσμα, αναλύσαμε τις προφορικές μαρτυρίες που καταγράψαμε στο πλαίσιο της εργασίας. Ερμηνεύοντας τις προφορικές μαρτυρίες, διαπιστώσαμε ότι οι ατομικές μνήμες των αφηγητών διαμορφώνονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από την κοινωνική/συλλογική μνήμη των ομάδων στις οποίες ανήκουν.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφερθήκαμε, επίσης, στη διαφορά της συλλογικής και της ιστορικής μνήμης. Η ιστορική μνήμη είναι οι αναπαραστάσεις που διαθέτουμε για το μακρινό ιστορικό παρελθόν για το οποίο δεν υπάρχει κάποιος άνθρωπος εν ζωή ώστε να μεταφέρει τις ατομικές του αναμνήσεις. Την ιστορική μνήμη την αποκτούμε από την γραπτή ιστορία και οπτικοακουστικά μέσα που έχουν ως πηγή την γραπτή ιστορία. Σε ένα βαθμό παρατηρήσαμε ότι οι μαρτυρίες για τις θεματικές ομάδες των μπλόκων της Κοκκινιάς και του Αιγάλεω προέρχονται από άτομα που μεταφέρουν πληροφορίες για τα γεγονότα από ιστορικές πηγές και όχι, όπως είναι φυσικό, από τις δικές τους μνήμες. Παράλληλα, όμως, συνυπάρχει εμφανώς και η επίδραση των διάφορων μορφών της κοινωνικής μνήμης και των ομάδων. Κάποιοι από τους αφηγητές

ερμηνεύουν και ανακατασκευάζουν την μνήμη των γεγονότων από την σκοπιά της κυρίαρχης συλλογικής μνήμης, ενώ κάποιοι άλλοι από μειοψηφικές μνήμες.

Σημαντικό μέρος της εργασίας καταλαμβάνει η συζήτηση για τη δύσκολη μνήμη. Η δύσκολη μνήμη αφορά τις αναμνήσεις από τραυματικές εμπειρίες, οι οποίες στιγματίζουν τους αφηγητές. Εξαιτίας της τραυματικής φύσης των γεγονότων, οι άνθρωποι που βίωσαν αυτά τα γεγονότα απομονώνουν αρνητικές αναμνήσεις και συναισθήματα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η λήθη αποτελεί έναν αμυντικό μηχανισμό για τον άνθρωπο που βίωσε το τραυματικό συμβάν. Αυτή η ιδιόμορφη αμνησία για πτυχές του δύσκολου παρελθόντος έχει σκοπό την επούλωση των πληγών. Εξετάστηκαν παραδείγματα, όπως το Ολοκαύτωμα και οι πολιτικές της Γερμανίας απέναντι σε αυτή την τραυματική μνήμη και το ναζιστικό παρελθόν, οι πολιτικές σε χώρες της πρώην ΕΣΣΔ και η περίπτωση της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Οι πολιτικές που ασκούνται σε σχέση με τη λήθη, έχουν να κάνουν με την εξουσία πάνω στη κυρίαρχη συλλογική μνήμη.

Όσον αφορά τα συμπεράσματα για τη λήθη, αυτά στην παρούσα έρευνα ποικίλλουν από πληροφορητή σε πληροφορητή. Ορισμένοι, όπως η ανώνυμη αφηγήτρια, μεταφέρουν την τραυματική μνήμη με αρκετές λεπτομέρειες, ενώ άλλοι δεν αναφέρουν λεπτομέρειες, όπως ο κ. Λαζαρίδης. Παρότι η ανώνυμη αφηγήτρια δεν έζησε η ίδια το περιστατικό που περιγράφει, εντούτοις φαίνεται πως η ίδια η διαδικασία της αφήγησης της ιστορίας λειτουργεί θεραπευτικά για την ίδια, όπως εικάζουμε ότι συνέβη και με τον άνθρωπο που της αφηγήθηκε την ιστορία πρωτογενώς. Άρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπάρχει μία απόλυτη μορφή της λήθης για την τραυματική μνήμη.

Η ανάδειξη της μνήμης δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς τη μέθοδο που μας παρέχει η προφορική ιστορία. Η ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 έφερε μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονταν έως τότε οι προφορικές μαρτυρίες ως αξιόπιστες ιστορικές πηγές. Ο Thompson (2008) αναφέρει ότι η προφορική ιστορία αναδεικνύει τον κοινωνικό ρόλο της ιστορίας. Αποτυπώνει δηλαδή, τις κοινωνικές σκέψεις των καθημερινών ανθρώπων που βιώνουν ένα γεγονός. Η προφορική ιστορία δίνει «φωνή» στους ανθρώπους. Ακριβώς αυτή η αίσθηση ελευθερίας, μπορεί να οδηγήσει τους αφηγητές να φανερώσουν λεπτομέρειες που σε διαφορετική περίπτωση ο ιστορικός δεν θα μπορούσε να εντοπίσει στις γραπτές

πηγές. Ακόμα σημαντικότερο είναι ότι, μέσω της προφορικής ιστορίας, ο ερευνητής μπορεί να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο ο αφηγητής ανασύρει στην μνήμη του εμπειρίες του παρελθόντος μέσα στο σημερινό πολιτισμικό πλαίσιο. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο αξιοποιήσαμε την πρακτική της προφορικής ιστορίας. Με αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο προσεγγίσαμε τις μνήμες των αφηγητών των πέντε θεματικών ομάδων. Αξιοποιώντας την προφορική ιστορία αναλύσαμε συγκριτικά τις προφορικές μαρτυρίες ανά θεματική ομάδα. Με αυτόν τον τρόπο ανάλυσης αναδείξαμε τις διαφορές που υπάρχουν στην ανάκληση της μνήμης των διαφόρων αφηγητών. Επίσης διασταυρώσαμε τις πληροφορίες που έδωσαν οι αφηγητές με γραπτές πηγές, ώστε να ελεγχθεί η αξιοπιστία τους.

Στη συνέχεια, η ερμηνεία των μαρτυριών μάς βοήθησε στη σχεδίαση της ακουστικής πολιτιστικής διαδρομής. Προσπαθήσαμε να χωρίσουμε το σενάριο για κάθε στάση-μνημείο σε θεματικούς άξονες, ώστε η ιστορία να έχει συνοχή και να βγάζει κάποιο νόημα αφηγηματικά. Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν οι τοπογραφικοί χάρτες του Γ' Κοιμητηρίου για τη σχεδίαση του περιπάτου και την οπτικοποίησή του. Αυτή η δουλειά περιορίστηκε απλώς στο αφηγηματικό σενάριο του περιπάτου και δεν επεκτάθηκε σε μια ολοκληρωμένη μελέτη για την πολιτιστική διαδρομή, εξαιτίας έλλειψης χρόνου. Μελλοντικά η εργασία θα πρέπει να συμπληρωθεί με περισσότερες προφορικές μαρτυρίες για τις πέντε θεματικές ομάδες, ώστε το δείγμα να είναι επαρκέστερο για να μπορούν να εξαχθούν περισσότερα συμπεράσματα.

Σε μελλοντικό χρόνο η έρευνα θα πρέπει να επικεντρωθεί σε δύο τομείς. Ο πρώτος είναι ο χώρος του νέου Ισραηλιτικού Νεκροταφείου, ο οποίος περιέχει τα μνημεία που αναφέραμε στην εισαγωγή της εργασίας. Ο δεύτερος είναι η έρευνα για άλλους ρεμπέτες του Μεσοπολέμου, αλλά και λαϊκών τραγουδιστών των μεταπολεμικών δεκαετιών, οι οποίοι βρίσκονται θαμμένοι στο Γ' Κοιμητήριο Αθηνών. Οι ιστορίες τους είναι πολύ σημαντικές και ενδιαφέρουσες και η μνήμη τους αξίζει να συμπεριληφθεί σε μια μελλοντική και πιο ολοκληρωμένη διαδρομή στο Γ' Νεκροταφείο. Τέλος, έχει ιστορικό ενδιαφέρον να βρεθούν πληροφορίες για τη δημιουργία του μεγάλου σταυρού στο κοινοτάφιο των μπλόκων, διότι σε αυτή την έρευνα δεν καταφέραμε να μάθουμε πότε και από ποιον δημιουργήθηκε. Ψάξαμε στο Δημοτικό και Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων, αλλά κατέστη εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί κάτι σχετικό, γιατί δεν γνωρίζαμε ποια ακριβώς περίοδο δημιουργήθηκε. Ίσως μπορέσει κάποια μελλοντική έρευνα να προσεγγίσει την πιθανή

ημερομηνία δημιουργίας και εγκατάστασης του σταυρού, μέσα από κάποια σχετική προφορική μαρτυρία ή από κάποιο αρχείο που δε βρίσκεται στην αντίληψή μας.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Αρχεία

Αρχείο Διεύθυνσης Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων

Ιδιωτικό Αρχείο Δήμητρας Κορμπά

Ιστορικό και Δημοτικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων

Προσωπικό Αρχείο του ερευνητή

Νόμοι

Αναγκαστικός Νόμος 375/18 Δεκεμβρίου 1936

Αναγκαστικός Νόμος 509/27 Δεκεμβρίου 1947

Ιστοσελίδες

Πληροφορίες για τη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηναίων στις 20-07-2017 και την ΑΔΣ 1020/20-07-2017. Προσπελάσιμο στις 20/04/2019.:

<https://www.youtube.com/watch?v=oaDvEjkmwXs>.

Πληροφορίες για το «δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών της Ελλάδας».

Προσπελάσιμο στις 25/04/2019:

http://web.archive.org/web/20110928222450/http://www.greekholocausts.gr/gr/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1.

Πληροφορίες για τις Ομάδες Προφορικής Ιστορίας και τις πολιτιστικές διαδρομές που έχουν υλοποιήσει. Προσπελάσιμο στις 20/05/2019: <http://oralhistorygroups.gr/>.

Πληροφορίες για τους τρεις ηχητικούς περίπατους για τη δεκαετία του 1940 στο Βόλο που υλοποιούνται από το Μουσείο της πόλης του Βόλου. Προσπελάσιμο στις 20/05/2019: http://www.vmoc.gr/sw2/sw_home.html.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγαπητού, Ε. & Καραμπελα, Φ. (2016). *Το Μπαρουτάδικο του Αιγάλεω*. Αθήνα: Γόρδιος.

- Abrams, L. (2014). *Θεωρία προφορικής ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Babbie, E. (2011). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Βαμβακάς, Μ., Ζέρβας, Θ., Κατηφές, Π., Λαυρεντιάδου, Μ. & Τσιαμαντάς, Γ. (2004). *Το μπλόκο της Κοκκινιάς: Χρονικό Μνήμης*. Νίκαια: Δήμος Νίκαιας.
- Βαρθαλίτης, Δ. (2019). *Μάρκος Βαμβακάρης: Από τον μύθο στην ιστορία, 1600-2017*. Τόμοι 1 & 2. Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Άγιος Παύλος.
- Βερβενιώτη, Τ. (2016). Αστικοί τόποι μνήμης στη δεκαετία του 1940 και η μετεμφυλιακή ανασυγκρότηση. Στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη: Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σ. 205-207). Αθήνα: Ένωση Προφορικής Ιστορίας & Πλέθρον.
- Βουρνάς, Τ. (1981). *Ποιοι και γιατί σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του*; Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Γεωργιάδης, Ν. (2006). *Ο Μάρκος όπως τον γνώρισα: Ο Βαμβακάρης από το Α ως το Ω*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Γκαζή, Α. (2010). Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο. Στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή και Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *IPIΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστεργίου* (345-361). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη.
- Crane, S. (2012). Το αίνιγμα του εφήμερου: Χρόνος, μνήμη και μουσεία. Στο MacDonald, Sh. (επιμ.), *Μουσείο και μουσειακές σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (σ. 157-172). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Δανιήλ, Μ. (2006). Η εξέλιξη του Α΄ Κοιμητηρίου της Αθήνας μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 100, 96-102.
- Δανιήλ, Μ. (2007). Τα πρώτα Κοιμητήρια της Αθήνας. *Τα Αθηναϊκά*, 112, 30-53.
- Ζερβάκη, Α. (2010). *Η έννοια της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας: Η συμβολή της UNESCO*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Halbwachs, M. (2013α). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήση. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1950).
- Halbwachs, M. (2013β). *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. Αθήνα: Νεφέλη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1925).
- Κιουσοπούλου, Λ. (2011). Η ένταξη των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων στη σύγχρονη ζωή. *Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου: Νομικές Συμβολές*, 1/2011, έτος 4^ο, 15-20.

- Κλειάσιου, Ι. (1997). *Βίος και πολιτεία Γιώργου Ζαμπέτα: ‘‘και η βρόχα έπιπτε...στρέιτ θρου’’*. Αθήνα: Ντέφι.
- Κόκκινος, Γ. (2012). *Η Σκουριά και το Πυρ: Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος, και μνήμης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Λαζαρίδης, Τ. (2008). *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...* Αθήνα: Πελασγός.
- Λαμπροπούλου, Δ. (2016). Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία. Στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη: Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σ. 9-23). Αθήνα: Ένωση Προφορικής Ιστορίας & Πλέθρον.
- Λερίου, Α. (2009). *Ιερά Οδός: Αναζητώντας το ίχνος*. Αιγάλεω: Δήμος Αιγάλεω.
- Λιάκος, Α. (2015). Γιατί η προφορική ιστορία; Στο Νάκου, Ει. & Γκαζή, Α. (επιμ.), *Προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση* (σ. 35-42). Αθήνα: Νήσος.
- Λιάτσος, Δ. (1986). *Το Μπλόκο της Κοκκινιάς*. Κοκκινιά: Δημήτρης Π. Λιάτσος.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Φ. (2012). Μουσεία και δύσκολη πολιτιστική κληρονομιά. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 8, 72-75.
- Μαντόγλου, Α. (2005/2012). *Μνήμες: Ατομικές-Κοινωνικές -Ιστορικές*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαντόγλου, Α. (2010). *Κοινωνική μνήμη κοινωνική λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*. Αθήνα: Πεδίο.
- MacDonald, Sh. (2010). Η ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη δύσκολη κληρονομιά. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 7, 14-22.
- Μιχαηλίδης, Σ. (1993). *Η γέννηση της Κοκκινιάς: Απ’ όσα έζησα και θυμάμαι*. Πειραιάς: Σίμος Μιχαηλίδης.
- Μιχιώτης, Ν. (2001). *Χρέος Τιμής*. Αθήνα: Στέφανος Μιχιώτης & Σία ΟΕ.
- Μπάδα, Κ. (2016). Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του 1940. Στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ., κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη: Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* (σ. 229-247). Αθήνα: Ένωση Προφορικής Ιστορίας & Πλέθρον.
- Μπάρκα, Φ. (2009, Οκτώβριος 29). Σύμβολο μιας Αριστεράς που ξέρει να αποκαθλώνει. *Ελευθεροτυπία*. Διαθέσιμο στο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=96421>. Προσπελάσιμο στις 20/4/2019.

- Μπενβενίστε, Ρ. (1998), Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι. Στο Hassoun, J., Θανασέκος, Γ., Μπενβενίστε, Ρ. & Βαρών-Βασάρ, Ο., *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη* (σ. 30-61). Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.
- Μπούρνοβα, Ε. (2002). *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω: Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Δήμος Αιγάλεω & Πλέθρον.
- Νάκου, Ει. (2009). *Μουσεία, ιστορίες και Ιστορία*. Αθήνα: Νήσος.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: *les lieux de mémoire, Representations* 26, σ. 7-25. Στο Γκαζή, Α. (2013). Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της βιομηχανίας της μνήμης. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα* (σ. 27-42), Βόλος 2013. Διαθέσιμο στο http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf. Προσπελάσιμο στις 20/5/2019.
- Παπαδοπούλου, Α. (1998). *Η Αττική Νίκαια*. Νίκαια: Δήμος Νίκαιας.
- Παππά, Ε. (2010). *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Πετρόπουλος, Γ. (1997, Ιούλιος 26). Εργατικό ΕΑΜ: Θεμέλιο στην ενότητα δράσης. *Ριζοσπάστης*. Διαθέσιμο στο <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3617900>. Προσπελάσιμο στις 20/4/2019.
- Ρεπούση, Μ. (2000). Εκπαιδευτικές διαδρομές στα ιστορικά μονοπάτια της πόλης της Θεσσαλονίκης. *Θεσσαλονικέων πόλις*, 3, 1-19.
- Robson, C. (2010). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σταυρίδης, Σ. (2006). *Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη*. Στο Σταυρίδης, Σ. (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου* (σ. 13-41). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σχορέλης, Τ. (1988). *Ρεμπέτικη Ανθολογία*. Τόμος Α'. Αθήνα: Πλέθρον.
- Thompson, P. (2008). *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον.

Ξενόγλωσση

- Ανώνυμος. (2018, Δεκέμβριος 6). Ukrainian MPs want to make Nazi collaborator Bandera a national hero again. *Russia Today*. Διαθέσιμο στο <https://www.rt.com/news/445698-bandera-nazi-collaborator-hero/>. Προσπελάσιμο στις 20/5/2019.

- Butler, T. (2013). Memoryscapes: Experiments in deepening our sense of place (σ. 83-95). Στο Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα*, Βόλος 2013. Διαθέσιμο στο http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf. Προσπελάσιμο στις 20/5/2019.
- Connerton, P. (1989). *How Societies remember*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- Errante, A. (2000). But Sometimes You're Not Part of the Story: Oral Histories and Ways of Remembering and Telling, *Educational Researcher*, 29 (2), 16-27.
- Harrison, R. (επιμ.) (2012). *Heritage: Critical Approaches*. London: Routledge.
- High, S. (2010). Telling stories: oral history and new media. *Oral History*, 38 (1), 101-102.
- Marples, D. (2006). The Resurrection of a Ukrainian National Hero. *Europe-Asia Studies*, 58 (4), 555-566.
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Ritchie, D. (2003). *Doing Oral History. A practical guide. Second edition*. New York: Oxford University Press.
- Rossoliński-Liebe, G. (2015). The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism. *The Carl Beck Papers*, 2402. Διαθέσιμο στο <http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/204/213>. Προσπελάσιμο στις 20/5/2019.
- Vecco, M. (2010). A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible. *Journal of Cultural Heritage*, 11 (3), 321-324.

Παράρτημα Α

Ερωτηματολόγια

Μπλόκο Κοκκινιάς

- 1) Πώς ονομάζεστε;
- 2) Πείτε μου δύο λόγια για εσάς.
- 3) Ποια είναι η σχέση σας με την Νέα Κοκκινιά/Νίκαια (είστε/ήσασταν κάτοικος είτε σήμερα είτε κατά το παρελθόν);
- 4) Έχετε ζήσει τα γεγονότα του μπλόκου ή έχετε/είχατε κάποιο συγγενή που τα έζησε;
- 5) Τι γνωρίζετε για τη μάχη και το μπλόκο της Κοκκινιάς;
- 6) Ποια είναι η επίσημη αφήγηση της πολιτείας και φορέων όπως ο δήμος Νίκαιας, τα μουσεία της πόλης και τα σχολεία;
- 7) Πιστεύετε πως υπάρχει επαρκής προσπάθεια από τους φορείς για τη διατήρηση της μνήμης αυτών των γεγονότων (μνημεία, μουσεία κλπ.);
- 8) Ποια πιστεύετε ότι είναι η μνήμη των γεγονότων του 1944 στην κοινότητα της Νίκαιας σήμερα;
- 9) Πώς διαμορφώθηκε η ταυτότητα της πόλης από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα;
- 10) Ποια είναι τα συναισθήματα που σας δημιουργούνται γύρω από τη μνήμη του μπλόκου;

Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω

- 1) Πώς ονομάζεστε;
- 2) Πείτε μου δύο λόγια για εσάς.
- 3) Ποια είναι η σχέση σας με την πόλη του Αιγάλεω (είστε/ήσασταν κάτοικος είτε σήμερα είτε κατά το παρελθόν);
- 4) Έχετε ζήσει τα γεγονότα του ολοκαυτώματος/μπλόκου ή έχετε/είχατε κάποιο συγγενή που τα έζησε;
- 5) Τι γνωρίζετε για το «Ολοκαύτωμα του Αιγάλεω»;
- 6) Ποια είναι η επίσημη αφήγηση της πολιτείας και φορέων όπως ο δήμος Αιγάλεω και τα σχολεία;
- 7) Πιστεύετε πως υπάρχει επαρκής προσπάθεια από τους φορείς για τη διατήρηση της μνήμης (μνημεία, μουσεία κλπ.);

- 8) Ποια πιστεύετε ότι είναι η μνήμη των γεγονότων του 1944 στην κοινότητα του Αιγάλεω σήμερα;
- 9) Πώς διαμορφώθηκε η ταυτότητα της πόλης από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα;
- 10) Ποια είναι τα συναισθήματα που σας δημιουργούνται γύρω από τη μνήμη του Ολοκαυτώματος;

Νίκος Μπελογιάννης

- 1) Πώς ονομάζεστε;
- 2) Πείτε μου δύο λόγια για εσάς.
- 3) Ποια είναι η σχέση σας με τον Νίκο Μπελογιάννη και την Έλλη Παππά;
- 4) Αναφέρετε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον Μπελογιάννη και την Παππά.
- 5) Ποια ήταν η δράση του Μπελογιάννη και της Παππά (Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος, μετεμφυλιακή περίοδος);
- 6) Θεωρείτε πως η μνήμη της δράσης του Μπελογιάννη και συγκεκριμένα της περιόδου 1950-1952 διατηρείται ζωντανή μέχρι σήμερα;
- 7) Πώς αξιολογείτε τη δράση πολιτιστικών φορέων, όπως το Μουσείο Μπελογιάννη στην Αμαλιάδα, για τη διατήρηση της μνήμης του Μπελογιάννη;
- 8) Ποιος πιστεύετε ότι είναι ο σημαντικότερος λόγος για τη διατήρηση της μνήμης των δύο αυτών ιστορικών προσώπων (Μπελογιάννης και Παππά) σήμερα;
- 9) Ποια παρακαταθήκη άφησε η ζωή και η δράση του Μπελογιάννη στις νεότερες γενιές;

Μάρκος Βαμβακάρης

- 1) Πώς ονομάζεστε;
- 2) Πείτε μου δύο λόγια για εσάς.
- 3) Ποια είναι η σχέση σας με τον Μάρκο Βαμβακάρη;
- 4) Αναφέρετε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον Βαμβακάρη.
- 5) Ποιος ήταν ο ρόλος του Βαμβακάρη στο ρεμπέτικο τραγούδι του Μεσοπολέμου;
- 6) Ποια ήταν η πορεία του Βαμβακάρη στο μουσικό στερέωμα του ρεμπέτικου/λαϊκού τραγουδιού κατά την μεταπολεμική περίοδο;
- 7) Ποια ήταν η σχέση του Βαμβακάρη με την Νίκαια;
- 8) Θεωρείτε πως η μνήμη του Βαμβακάρη διατηρείται ζωντανή μέχρι σήμερα;

- 9) Πώς αξιολογείτε τη δράση πολιτιστικών φορέων, όπως το Μουσείο Βαμβακάρη στην Άνω Σύρο, για τη διατήρηση της μνήμης του Βαμβακάρη;
- 10) Ποιες είναι οι δράσεις των δήμων Νίκαιας και Σύρου για την ανάδειξη της ζωής και του έργου του Βαμβακάρη;

Γιώργος Ζαμπέτας

- 1) Πώς ονομάζεστε;
- 2) Πείτε μου δύο λόγια για εσάς.
- 3) Ποια είναι η σχέση σας με τον Γιώργο Ζαμπέτα;
- 4) Αναφέρετε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον Ζαμπέτα.
- 5) Ποιος ήταν ο ρόλος του Ζαμπέτα στο λαϊκό τραγούδι μετά τον Β' ΠΠ;
- 6) Ποια ήταν η σχέση του Ζαμπέτα με το Αιγάλεω;
- 7) Θεωρείτε πως η μνήμη του Ζαμπέτα διατηρείται ζωντανή μέχρι σήμερα;
- 8) Ποιες είναι οι δράσεις του δήμου Αιγάλεω για την ανάδειξη της ζωής και του έργου του Ζαμπέτα;
- 9) Πιστεύετε ότι η ζωή και το έργο του Ζαμπέτα συνεχίζει να εμπνέει τις νεότερες γενιές μέχρι σήμερα; Αν ναι, με ποιόν τρόπο;

Παράρτημα Β

Παραχωρητήριο συνέντευξης

Δια του παρόντος παραχωρώ στον μεταπτυχιακό φοιτητή του τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, Αυγέρο Κωνσταντίνο, ηχογραφημένη μαρτυρία στο πλαίσιο της έρευνάς του σχετικά με το Γ' Κοιμητήριο Αθηνών. Στόχος της έρευνας/διπλωματικής εργασίας είναι η σχεδίαση μιας πολιτιστικής διαδρομής στους εσωτερικούς χώρους του Γ' Κοιμητηρίου Αθηνών, όπου βρίσκονται σημαντικά ιστορικά μνημεία και τάφοι σημανόντων προσώπων. Η μαρτυρία θα αξιοποιηθεί για ερευνητικούς σκοπούς στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής εργασίας, η οποία θα είναι δημόσια διαθέσιμη στο ακαδημαϊκό αποθετήριο του Πανδύμου (<http://pandemos.panteion.gr/>) που αποτελεί τη ψηφιακή βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου.

1) Παραχωρώ την ηχογραφημένη μαρτυρία μου για τους ερευνητικούς σκοπούς της ως άνω διπλωματικής εργασίας που θα δημοσιευθεί στον Πάνδημο.

Όνομα του αφηγητή:

Ημερομηνία:

Υπογραφή:

2) Παραχωρώ την ηχογραφημένη μαρτυρία μου για τη χρήση αποσπασμάτων αυτής ως ηχητικής αφήγησης κατά τη διάρκεια της πολιτιστικής διαδρομής στο Γ Νεκροταφείο Αθηνών, σε περίπτωση που αυτή υλοποιηθεί στο μέλλον.

Όνομα του αφηγητή:

Ημερομηνία:

Υπογραφή:

3) Άλλοι όροι:

Επιθυμώ να διασφαλιστεί η ανωνυμία μου.

Άλλο:

Όνομα του αφηγητή:

Ημερομηνία:

Υπογραφή:

Όνομα του ερευνητή:

Ημερομηνία:

Υπογραφή: